

गाथित संग्रह

हे पुस्तक

रावजी श्रीधर गोंधळेकर
याणी

वे. शा. सं. अनंताचार्य अष्टपु
द्यांच्या साहाय्येने तयार करून।

पुणे

पेठ शनिवार, मेहुणपुरा येथे

आपल्या 'जाद्वितेच्छु' छापखान्यांत छापून प्रसिद्ध केले.

आवृत्ति २ री.

किंमत ? रुपया.

अमून
गत. परंतु

गाथितरसा-

श्री.

सर्वसंग्रहमासिकपुस्तकांपैकी

सुभाषित-संग्रह.

भाग १ ला.

६८

द्वितीय

६८

हे पुस्तक

रावजी श्रीधर गोंधळेकर

याणी

वे० शा० सं० अनंताचार्य अष्टपुत्रे.

त्यांच्या साहाय्याने तयार करून

पुणे.

पेठ शनिवार, मेहुगपुरा येथे

आपल्या 'जगद्धितेच्छ' छापखान्यांत छापून प्रसिद्ध केले.

आवृत्ति २ री.

किंमत १ रु०, टा. बंगी. ०३.

मूठे:

सन १८६७ चा आक्ट २५ प्रमाणे गोंधळेकर याणी या पुस्तकगतात. परंतु

प्रकारे आपला हक्क ठेविला आहे.

तारीख १ माहे मार्च सन १८८९. शिबिरसा.

श्री.

सुभाषित प्रशंसा.

सुभाषित संग्रह हा विषय अति उत्तम असून त्यांत अनेक प्रकारचे व सर्व विषयांवर दृष्टांत देण्यास योग्य असे अनेक छंदांचे श्लोक मोठ-मोठ्या कवींनीं अनुभव घेऊन करून ठेविले आहेत. परंतु ते निरनिराळ्या ग्रंथांत आहेत, आणि सर्व लोकांस त्या ग्रंथांचें अवलोकन नसल्यामुळे ज्या ज्या प्रसंगां ज्या ज्या विषयांच्या उहापोह (तर्करूप ज्ञान) होतो त्या त्या स्थलीं सुभाषित संग्रह एकत्र निवडक केलेला नसल्या कारणानें समयोचित भाषण करण्यास फार अडचण पडते; ती दूर व्हावी आणि सर्व प्रकारच्या विषयांची माहिती व्हावी आणि प्रसंगवशात् नाना प्रकारच्या दृष्टांत-दार्ष्टांतिक भाषणांनीं आपणास आनंद होऊन इतर जनांसही आनंद व्हावा; व नवान ग्रंथ लिहिणारे, समेत व्याख्यान देणारे, कीर्तन करणारे, पुराण सांगणारे, व चार मंडळींत बसून मनोरंजक भाषण करणारे इत्यादि सर्व लोकांस या ग्रंथापासून बहुत उपयोग व्हावा. या ग्रंथाची केवढी थोरवी आहे हें समजण्याकरितां खाली लिहिलेले चार श्लोक दिले आहेत

सुभाषितेन गीतेन युवतीनां च लीलया ॥ यस्य न द्रव-
ते चित्तं स वै मुक्तोऽथवा पशुः ॥ १ ॥

अर्थ.—सुभाषित, गायन व तरुण स्त्रियांची लीला या तीन गोष्टींनीं ज्याचे चित्ताला विकार होत नाही त्याची मुक्तांत किंवा पशूंत गणना करावी.

पृथिव्यां त्रीणि रत्नानि जलमन्नं सुभाषितं ॥ मूढः
पाषाणखंडेषु रत्नसंज्ञा विधीयते ॥ २ ॥

अर्थ.—या पृथ्वींत जल, अन्न व सुभाषित हीं तीन रत्नें मुख्य असून मूर्खजन हिरे, पाच इत्यादि पाषाणांचे तुकड्यांस रत्न असें ह्मणतात. परंतु त्यांचें ह्मणणें अयोग्य होय.

संसारकटुवृक्षस्य हे फले ह्यमृतोपमे ॥ सुभाषितरसा-

(२)

प्रस्तावना.

स्वादः संगतिः सुजने जने ॥ ३ ॥

अर्थ.—संसाररूप वृक्ष कटु (कडु) असून त्यास अमृतासारखी मधुर दोन फळे आहेत ती ही की, सुभाषित रसाचें श्रवणादि द्वारा सेवन व सुजनांची संगति हीच.

धर्मो यशो नयो दाक्षं मनोहारि सुभाषितं ॥ इत्यादि-
गुणरत्नानां संग्रही नावसीदति ॥ ४ ॥

अर्थ—तसाच धर्म, यश, नीति, सर्वकार्याविषयी दक्षता, व मनास हरण करणारे सुभाषित इत्यादि गुणरूप रत्नांचा संग्रह-कर्ता दुःख पावत नाही.

याप्रमाणे सुभाषित संग्रहापासून बहुत प्रकारचे उपयोगाविषयी अनेक ग्रंथकारांचे लेख आहेत तितके घेतल्याने विनाकारण विस्तार होईल, याकरितां सदरी लिहिल्यावरून सुभाषिताचा उपयोग उत्तम आहे हे सहज लक्षांत येईल. आणि हे श्लोक पदच्छेद स्थली किंचित् अंतर टाकून त्यातील पदांवर अर्थ-क्रमानुसार अन्वयाचे आंकडे टाकून सार्थ लिहिले आहेत.

रावजी श्रीधर गोंधळेकर.

अनुक्रमणिका.

श्लोकांक.	मूळचरण.	श्लोकांक.	मूळचरण.
	अ.		
१	अगजाननपद्मार्क.	२२९	अजातमृतमूर्खाणां.
४०	अहो एषां वरं जन्म.	२३४	अंबुजमबुनिजातं.
४८	अपूर्वरसनाव्यालाः	२४५	अल्पाक्षररमणीयं.
६४	अंगुल्याकः कपाटप्रहर- तिकुटिले माधवः किं- संतो.	२४७	असत्यमप्रत्ययमूलकारणं.
६८	अस्त्रामासतृणंप्रियाद्दु- हितृणामासम्भारार्धनुः.	२५५	अयुक्तं युक्तं वा यदभिहि- तमज्ञं न विभुना.
६९	अद्यापिनोद्भ्रतिहरः कि- लकालकुटं.	२७२	अहन्यहनिभूतानि.
८०	अव्यवसायिनमलसं.	२७६	अयं निजः परं वेति.
८८	अनृसरतिकरिकपोलं.	२९१	असारेदुलुपंसारे.
८९	अंतःकटुरपिलघुरपि.	२९२	असारेदुलुपंसारे.
१००	अदातापुरुषस्त्यागी.	३१०	अपि मे रूपमंप्राज्ञं.
१०९	अहो दुर्जनमंसर्गात्	३३३	अकस्मादेव कुप्यंति.
११५	अनृकूले विधौ देयं.	३३४	अरण्यमारंगौर्गीरि कुह- रगर्भाश्च हरिभिः.
१३०	अनंतरत्नप्रभवस्य यस्य.	३४३	अशनं मेव सनं मे.
१३८	अहो नुकष्टः सततं प्रवासः.	३४४	अप्सु क्लवंते पाषाणाः
१५६	अहो महत्वं महतामपूर्वं.	३५३	अंजलिस्थानि पुष्पाणि.
१७०	अतिरमणीयकाव्ये.	३५८	अहो प्रकृतिसादृश्यं.
१७९	अनृतं साहसं माया.	३६४	अप्यात्मनो विनाशं.
१९२	अभ्युत्थानमुपागते गृह- पतौ तद्वापणेन म्रता.	३७८	अनोद्यमाना नियथा.
१९४	अनंकुरितकूर्चकः सतुसि- तोपलाढ्यंपयः	३८५	अहमेव गुरुः सुदारुणानां.
२००	अहंचत्वं चरा जेद्र.	३९१	अतिमाहसमतिदुष्कर.
२०१	अधुना मधुकरपतिना.	४१७	अंभाधिः स्थलतां स्थलं ज- लवितां धृत्वीलवः शैलतां
२०२	अयिकांतपश्यमेघं.	४१८	अरक्षितं तिष्ठति देवरा-
		४४२	अर्थमनर्थभाव-
		४६५	अर्थाहरणः
		४६६	अं-द्वैचरणयुग-
		४७८	सालनायप्रवृत्तां.
			कानिनीकायकांतारे.

अनुक्रमणिका.

श्लोकांक.

मूळचरण.

श्लो.कांक.

मूळचरण.

- ४८२ अविनीतःसुतो जातः.
 ४८९ अकस्माद्दृष्टिभो भक्तः.
 ९०६ अतिकृपता अपिसुजना.
 ९०८ अहंकिमपि चित्राणि.
 ९१४ अपेक्षंतेन वस्नेहं.
 ९१७ अंवरमनूहं ध्यं.
 आ.
 १७ आदित्यस्य गता गतैरहर-
 हःपंक्षीयते जीवितं.
 १८ आयुर्द्विशतं नृणां परिमि-
 तं त्रैतदध्वं गतं.
 २९ आवसः क्रियतां गां गे.
 ८१ आलस्यं स्वमेवा.
 १४२ आज्ञाकर्तः पालनं ब्राह्म-
 णानां.
 १८१ आलोक्यंतः संत्येव
 १९५ आकरेण शशांगिरा चप-
 रभृत्पारावतश्च वने.
 २१३ आस्तं विधः परमनिर्वृत-
 एव मौलौ
 २९९ आपदर्थं वनं रक्षेत्
 २७४ आदौ सत्यं युगं बलास्त-
 दनु च त्रेता युगं राघवौ.
 २८४ आलसांस्त्रिमुष्याणां.
 २९६ आजन्मसिद्धं कौटिल्यं.
 ३०९ आशाया ये दासाः
 ३१२ आगा वचवती राजन्.
 ३१७ आशैव राक्षसी पुंसां.
 ३५१ आपस्ववहि महेशां.

- ३७६ आत्मनो मुखदोषेण.
 ४०६ आपद्रुतं हससि किं द्रवि-
 णां च मूढ.
 ९१८ आपद्रुतः खलु महाशय-
 चक्रवर्ती.
 इ.ई.
 १४९ इच्छेद्यस्तु नृत्वं निवस्तुम-
 वनौ गच्छन्मगाज्ञः पभां.
 २९९ इतरकर्मफलानि यद्द-
 च्छयां.
 ३४१ इयत्यामपि मामग्र्यां.
 ४३३ इभतुरगशनैः प्रयांति मू-
 र्खाः.
 ९०७ इयमुन्नतसत्वशालिनी.
 उ.ऊ.
 २६ उरसि निपतितानां स्वस्त-
 धमि गच्छतानां.
 ७६ उत्साहमंपन्नमदीविसूत्रं.
 ९० ऊर्जितं सज्जनं दृष्ट्वा.
 १७७ उपनिपदः परिपीता.
 १८७ उपकागिणि विश्रब्धं.
 २८१ उद्यमेन हि मिथ्यातिः.
 २८२ उद्यमः साहमधैर्यं.
 २८३ उद्योगिनः करालंघं.
 ३४८ उपचरितव्याः संतो.
 ४६४ ऊर्दारितार्थः पशुनापि गृ-
 ह्यते.
 ४८४ उरुवातान् प्रतिरोपयन्
 कुमुमितांश्चिन्वन्लघु-

श्लोकांक.	मूळचरण.	श्लोकांक.	मूळचरण.
	न्वर्धयन्.		
११२	उदयति यदिभानुःपश्चि- मदिग्विभागे.	१६	किटिस्तु धरणीधरःकति नमंतिभृदारकाः.
	ए.ऐ.	१९	कस्तंशूलीमृगयभिषजं नीलकंठःप्रियेऽहं.
४२	एतावज्जन्मसाफल्यं.	६०	केयंमूर्ध्वर्धवकारंतिमिर- मिःकुतःसुभ्रुकांतेंदुयु- क्ते.
९१	एकस्य कर्म मंत्रीक्षय.	९२	कुदेशमासाद्यकुतोर्थसंच- यः
१३१	एकांहि दोषो गुणसन्नि- पाते.	९३	कचिद्रष्टःकचित्तुटो.
१४८	एकोपि गुणवान् पुत्रो.	१०१	करोतिनिर्मलाधारः
१४९	एकेन हि सुवृक्षेण.	११२	कृपणेनममोदाता
२२८	एकेनापिसुपुत्रेण.	११३	कृपणाधनलोभेन.
२४२	एकस्यतस्यमन्ये.	१२०	कार्येषुमंत्रीकरणेषुदासी.
२७७	एकंनतिष्ठताधस्तात्.	१२४	किंत्राणंजगतांनपश्यति. चक्रःतेदेवताविद्विषः
३०२	एकतश्चतुरोवदा.	१४६	किं तया क्रियते धन्वा.
४३२	एतेक्षुद्रतमाइति.	१५३	का शंभु हांताकिमुनेत्रर- म्यं.
४८७	एकंवस्तुद्विधाकर्तुं.	१५९	किंकुलेनविशालेन.
४९६	एकोऽहमसहायोऽहं	१६७	कागं क्रोधं लोभं मोहं.
४९७	एकेनापिसुपुत्रेण.	१६९	कविःकरोतिपद्यानि.
	क.	१८०	कगान् प्रसार्गं रविणा.
१९	केयूरानविभूषयंतिपुरुषं हारानचंद्रोज्वलाः	१९८	करोतिशोभामलकेस्त्रियाः को.
३०	कृतांतस्यदूतीजराकर्ण- मूले.	१९९	कं संजवान कृष्णः
३५	कृष्णत्वदीयपदपंकजपं- जगते.	२१७	कांतां दृष्ट्वाचरणयुग- लक्षालनायप्रवृत्तां. कामिनीकायकांतारे.
३८	कौमार आचरेत् प्राज्ञो.		
३९	कथंप्रियायात्ह्यनुकंपिता- यः		
४३	कुरंग मातंग पतंग भृंग.		

श्लोकांक.	मूलचरण.	श्लोकांक.	मूलचरण.
२३६	कमलेकमलोत्पत्तिः	४९१	किमिच्छतिनरःकाश्यां.
२६४	काचःकांचनसंसर्गात्.	५०२	कुत आगत्य वटते.
२६५	कीटोपिसुमनःपंगात्.	५१५	किं मधुना किं विधुना.
२६६	कल्पद्रुमःकल्पितमेवमूते.	५१६	काकैःसहप्रवृद्धस्य.
२६८	किंचिदाश्रयसौंदर्यात्.		ख.
२९३	क्वचिद्विद्वदोष्ठीक्वचिदपि	५०	खलःसर्पपमात्राणि.
	सुगमत्तकलहः	५१	खलानां कंटकानांच.
३२९	किंशुकेशकमातिष्ठ.		ग.
३३८	कामान्दुग्धविप्रकर्षत्यल-	४	गवीशपत्रो नगजार्तिहा-
	क्ष्मी.		री.
३५०	किंतेनहेमगिरिणारचिता-	७०	गुरुणास्तनभारेण.
	द्विणावा.	९३	ग्रासादपि तदर्धंच.
३५४	कुंभःपरिमितभंभः	१३७	गवाशनानां सशृणांति
३६८	किंत्वंनवेत्सिजगति.		वाक्यं.
३७३	क्रोशंतःशिशवःमवारि	१६१	गतेपिवयसिग्राह्या.
	सदनंपंकावृत्तंचांगणं.	२६१	गुणिनंजनमालोक्य.
३९२	केचित्स्वभावलुब्धां.	२६३	गंगेवायविनाशिर्नाजनम-
३९६	क्वचित्प्राणिप्रसंवदित-		नःसंतोपसृच्चंद्रिका.
	मपिकार्यविवटय.	२६९	गुणैःमर्वज्ञकल्पोपि.
३९८	किं करोतिनरःप्राज्ञः	२८७	गुणवज्जनसंसर्गात्.
३९९	कामंप्रियावपि प्राणान्.	२८८	गुणाःमर्वत्रपूज्यंते.
४२५	काक आवहयते काकान्.	२९०	गुणिनिगुणज्ञारमते.
४३६	कवयःपरितुष्यंति	३१५	गिरिर्महान् गिरेरब्धिः.
४३७	किंकवंस्तस्यकाव्येन.	३२७	गुणैरुत्तंगतांयाति.
४३८	क्वशत्यागच्छतेऽपितेन	३२८	गुणेषुक्रियतांयत्नः
	करणव्यूहेनदेहेनच.	३३५	गुरोरधीताखिलवैद्यविद्यः
४४३	कातव कांता कस्तं पुत्रः.	३३९	गानाब्देस्तुपरंपारं.
४५९	कर्पूरधूर्वागचितालवालः	३४२	गात्रंस्कुचितंगतिर्विगलि-
४७०	किमत्र चित्रं यत्संतः		ताभ्रष्टाचंद्रतावलिः.

श्लोकांक.	मूळचरण.
४१९	गजभुजंगमयोरपिवंधनं.
४३३	गुणिनांगुणेषुसत्स्वपि.
४५०	गोत्रस्थितिनमुंचंति.
४५८	गणिकागणकौसमानधर्मौ.
४७२	गुरुतामुपयातियन्मृतः
४७७	गुणवंतःक्लिश्यंते.

च.

५७	चेतोहरायुवतयःस्वमनो- नुकूलाः
९६	चलं चित्तं चलं वित्तं.
१८६	चातकःस्वानुमानेन.
३०१	चित्तेभ्रांतिर्जायतेमद्यपा- नात्.
३९०	च्युतादंताःसिताःकेशाः.

ज.

१५२	जीवति जीवतिनाथे.
१७८	जीवंतोपिमृताःपंच.
२३५	जातालताहिशैले.
२४६	जिह्वैकैवसतामुभेफण- वतांस्त्रष्टुश्चतस्त्रश्चताः.
३०३	जन्मेदं व्यर्थतां नीतं.
३२१	जातिर्यातुरसातलंगुणगण- स्तस्याप्यधोगच्छतु.
३३५	जलनिधौजननं धवलंवपुः
४२३	जननीजन्मभूमिश्च.
४९५	जलदःसमुद्रसेवा.

त.

३१	तृणादापिलघुस्तूलः.
५५	तद्दिनंदुर्दिनंमन्ये.

श्लोकांक.	मूळचरण.
७७	तक्षकस्यविषदंते.
७८	तृणंब्रह्मविदःस्वर्गः.
८२	तुंगभद्रापयःपानं.
१३३	तावत्सर्वगुणालयःपटुम- तिःसाधुः सतांवल्लभः.
१३५	तावन्महतांमहती.
१७२	तीर्थानामवलोकनंपारिच- यःसर्वत्रवित्तार्जनं.
१७४	त्रिदोषशमनार्थाय.
२१९	तन्वीचारुपयोधरासुवद- नाश्यामामनाहारिणी.
२१०	तास्तुवाचःसभायोग्याः.
२४३	तद्वक्तासदसिब्रवीतुवच- नंयच्छृण्वतांचितसः
३००	तावत् कुलस्त्रीमर्यादा.
३०८	तृष्णे देविनमस्तुभ्यं.
३११	तेनाधीतंश्रुतंतेन.
३१४	तृष्णदेविनमस्तुभ्यं.
३१८	त धन्याःपुण्यभाजस्ते.
३२५	त्यजंति मित्राणिधनैर्विही- नं.
३३१	त्यक्त्वापिनिजप्राणान्.
३३५	तुंगासनास्तुंगतराःसमर्था-
३८८	तावद्विद्याऽनवद्यागुणग- णमाहिमारूपसंपत्तिशौ- र्यं.
४१३	तृष्णाहिचेत्परित्यक्ता.
४२४	तावत् सर्वगुणालयःपटु- मतिःसाधुःसतां वल्लभः.

श्लोकांक.	मूळचरण.	श्लोकांक.	मूळचरण.
४४०	तृष्णाच्छिभिजक्षमांज- हिमदंपापेरतिमाकृथाः	४१६	द्वीपादन्यस्मादापि.
५१०	तरुमूलादिषुनिहितं. द.	४१९	दाताबलिःप्रार्थयिताच- विष्णुः.
३	द्विजराजशेखरोयत्.	४२२	दूयेकांताकरंवीक्ष्य.
१२	दाता न दापयति दापयि- तानदत्ते.	४२८	देहीति वचनंश्रुत्वा.
२३	दाक्षिण्यम् स्वजने दया परजनेशाक्यं सदादु- र्जने.	४३९	ददातितावदमीविषर्याःसु- खं.
४७	दुर्जनःपरिहर्तव्यो.	४५१	दारिद्र्यान्मरणाद्वा.
५४	देवकीतनयपूजनपूतः	४५६	दुर्जनेनसमंसख्यं.
९८	दानायलक्ष्मीःसुकृताय विद्या	४७४	देहीतिवक्तुकामस्य.
११६	दातव्यं भोक्तव्यं	४८६	दुष्टतांदुष्टसंसर्गात्.
१२१	द्वाविमावंभसिक्षेप्यौ.	४९९	दानार्थिनोमधुकरायदि कर्णतालैः.
१३४	दक्षिणाशाप्रवृत्तस्य.	५००	दूर्वाकुरतृणाहारा.
१८४	दोषाकरोपिकुटिलोपि कलंकितोपि.	५०४	दुंदुभिस्तुसुतरामचेतन. ध.
१९१	दग्धंखांडवमर्जनेनबलि- नादिव्यैर्द्रुमैःसेवितं.	१५५	धवलयति समग्रं चंद्रमा.
२०६	दैवेविमुखतांयाते.	१६८	धैर्यस्यपिताक्षमाचजन- नी शांतिश्चिरंगेहिनी.
२९८	दुष्टाभार्याशठं मित्रं.	२१०	धमाता भालतलानलैःक- वलिताकंठस्थहालाह- लैः.
३६२	दुर्जनं सुजनं कर्तुं.	३१६	धनेषुजीवितव्येषु.
३७०	दैवमुल्लंघयत्कार्यं.	३२०	धनानिजीवितं चैव.
४००	दायादाःस्पृहयंति तस्क- रगणामुष्णंति भूमीभु- जो	३२२	धिगस्वेतांविद्यांधिगपि कवितांधिक् सुजनतां.
४०५	दैववशादुत्पन्ने.	३२३	धनमर्जयकाकुत्स्थ.
		४७५	धर्मःप्रव्रजितस्तपःप्रच- लितंसत्यंच दूरे गतं.

श्लोकांक.	मूळचरण.	श्लोकांक.	मूळचरण.
	न.		
१४	नध्यातंपदमोश्वरस्यवि- धिवत्संसारविच्छिन्नये.	३७४	न्यायार्जितधनस्तत्त्व.
४९	न दुर्जनःसज्जनतामुपैति.	३७५	नविप्रपादोदकपांकिला- नि.
५२	न विनापरवादेन.	३९३	नात्यर्थमर्थार्थितया.
९९	निष्कलंककलयैकयापि यः	४०३	नवित्तं दर्शयेत्प्राज्ञः
११८	न धर्मशास्त्रं पठतीतिकार- रणं.	४१०	नदेवे देवत्वं कपटपटव- स्तापसजनाः
१४३	नकश्चिच्चंडकोपानां.	४११	निर्वीर्याष्टधिवी निरोषधि- रसानोचा महत्त्वंगताः.
१८२	निष्पीडितोमद्यपिदैवयो- गान्.	४२१	नाधीतेऽत्रजनोयदि.
१९४	नामृतं न विषंकिंचित्.	४४५	नलिनीदलगतजलवत्त- रलं.
२०७	नेतायस्य बृहस्पतिःप्रह- रणंवज्रंसुराःसैनिकाः.	४८८	नकठोरं न वाक्तीक्ष्णं.
२११	नक्षत्राणि बहूनि सति परि- तःपूर्णोदयान्यंबरे.	४९४	नोपेक्षा नचदाक्षिण्यं.
२३७	नकेनापिश्रुतंदृष्टं.	४९८	नाभिषेको न संस्कारः
२४८	नासत्यवादिनः सख्यं.	५०५	नारिकेलसमाकारा.
२६७	नस्थातव्यं नगंतव्यं.	५११	नूनंदुग्धाब्धिमंधोत्था.
२७५	नीरसान्यपिरोचंते.		प.
२८५	नदैवमिति संचित्य.	२८	प्राप्यचलानधिकारान्.
२९७	नरस्याभरणंरूपं.	२९	पातितोपिकराघातैः.
३१३	नास्त्यन्यातृष्णयातुल्या.	४१	पत्रपुष्पफलच्छाया.
३२४	नविद्ययानैवकुलेनगौरवं.	४४	पथिस्थितं तिष्ठतिदिष्टर- क्षितं.
३४६	नास्तिक्षुधासमंदुःखं.	६१	पाणिग्रहेपुलकितं.
३५७	नैवाकृतिः फलतिनैवकु- लंनशीलं.	६२	पार्वतीफणिबालेदु.
३७२	नकेवलं मनुष्येषु.	६७	पार्वतीमोषधीमेका.
		७९	पलाशकुसुमभ्रांत्या.
		१०२	पतितोपिराहुवदने.
		१०५	पातालतः किमुसुधारस-

श्लोकांक.	मूळचरण.	श्लोकांक.	मूळचरण.
	मानयाभि.		
११०	परिपूर्णोपि तटाके.	३८६	पोतोदुस्तरवारिराशितर- णेदोपोधकारागमे.
११४	प्राप्तानदिनोलभते.	४०९	परान्नेनमुखंदग्धं.
१२८	पिबंतिनद्यः स्वयमेवनां- भः	४५२	परोक्षकार्यहंतारं.
१४०	पर्जन्य इव भूतानां.	४६९	परिशुद्धामपिवृत्तिं.
१५०	पदन्यासोगेहाद्वहिरहि- फणारोपणसमो.	४७१	प्राज्ञोहिजरूपतांपुंसां.
१५४	प्रसन्नाः कांतिहारिण्यां.	४७३	पुरतः प्रेरयत्याशा.
२०४	प्राप्तव्यमर्थं लभते मनु- ष्यो.	४९३	प्रावृषेण्यस्यमालिन्यं.
२१६	पुरुदूत-दिगंगना प्रसूता.	५०३	पतंति खङ्गधारासु. ब.
२१८	परिपततिपयोनिधौपतंगः	७५	बाले तवाधरसुधारसपा- नकाले.
२२५	प्रज्ञयावाविसारिण्या.	१२३	बुधः कीदृग्बचोब्रूते.
२५२	पाणौगृहीतापिपुरस्कृता- पि.	१९७	ब्रह्मैवसत्यमखिलंनहि किंचिदस्ति.
२५६	पत्रंनैवयदा करीरविट- पेदोषोवसंतस्यको.	२८०	ब्रह्मज्ञानविवेकनिर्मल- धियःकुर्वत्यहोदुष्करं.
२६२	पद्मे मूढजनेददासि द्र- विणं विद्वत्सुकिंमत्सरो.	३८२	बालस्यापिरवेः पादः भ.
२७१	पंचमेऽहनिपष्टेवा.	६	भ्रमयतिभवपित्तंचेत.
२८६	पूर्वजन्मजनितंपुराविदः	३३	भिक्षाशनं तदपिनीरसमे- कवारं.
२९५	प्राणाघातान्निवृत्तिःपरध- नहरणसंयमः सत्यवा- क्यं.	३४	भोगेरोगभयं कुलेच्युति- भयंवित्तेनृपालाद्भयं.
३१९	परोपकारशून्यस्य.	६३	भवान्हिभगवानेव.
३२६	प्रायेण धनिनाभेव.	६६	भिक्षुः क्वास्तिबलेर्मखेप- शपतिःकिं नास्त्यसौ गोकुले.
३४७	परोपदेशे पांडित्यं.	७३	भ्रूचातुर्याकुंचिताक्षाःक-
३५९	पिशुनत्वमेवविद्या.		

श्लोकांक.	मूळचरण.
	टाक्षाः
१०४	भोज्यं भोजनशक्तिश्च.
१०७	भोजनांतेचकिंपेयं.
१२२	भागीरथीकधंभता.
२०८	भग्राशस्य करंडपीडित- तनोम्लानेन्द्रियस्यक्षुधा.
२३०	भो पांथ पुस्तकधरक्षण- मत्रतिष्ठ
३६३	भग्नकुंभ शकलेनवैमलं.
३७१	भाग्यवंतं प्रसूयेथा.
३९४	भूयिष्ठंद्रविणात्मजंजन- यितुंलिप्सावताचेतसा.
	म.
३६	मनःकृतं कृतं मन्ये.
४९	मनोरथान्करोत्युच्चैः.
७१	मुखेनचंद्रकांतेन.
७३	मुग्धेधानुष्मताचेयं.
८३	मानुष्येसतिदुर्लभापुरुष- तापुंस्त्वेपुनर्विप्रता.
१०८	मंदंनिक्षिपतेपदानिपरितः शब्दंसमुद्धीक्षते.
१६४	महतापुण्यपुण्येन.
१७१	मातेवरक्षतिपितेवहितेनि- युक्ते
१८५	मुंचमुंचसलिलंदयानिधे.
२०५	माधावमाधावविनैवदैवं.
२५७	मूर्खाशिष्योपदेशेन.
३०५	मानुष्यं वरवंशजन्मवि- भवोदीर्घायुरारोग्यता.

श्लोकांक.	मूळचरण.
३४९	मनसिवचसिकायेपुण्य- पीयूषपूर्णा.
३६९	मज्जत्वंमसियातुमेरुशि- खरंशत्रून्जयत्वाहवे.
४४१	मित्रद्रोहीकृतधनश्च.
४४४	माकुरु धनजनयौवनगर्व.
४६२	मंदोप्यमंदतामेति.
४६७	मृद्वटवत्सुखभेद्यो.
४६८	मृगभीनसज्जनानां.
४९२	मारस्यमित्रमसिकिंचसु- धामयूख.
	य.
२	युगपत्स्वगंडचंचन.
१०६	युधिष्ठिरःकस्यपुत्रो.
१२५	येजातेव्यसनेनिराकुलधि- यःसंपत्सुनाभ्युन्नताः
१२६	येदीनेषुदयालवःस्पृश- तियानरूपोपिनश्रीम- दो.
१३६	यत्राभ्यागतदानमानच- रणप्रक्षालनंभोजनं.
१४७	यस्यपुत्रोनवैदिद्वान्.
१६५	यावद्वित्तोपार्जनशक्तः.
१७६	यःकुलाभिजनाचारैः
२३३	यःप्रोणयेत्सुचरितैःपि- तरंसपुत्रो.
२६०	यस्मिन्देशेनसन्मानो.
२८९	यदिसंतिगुणाःपुंसां.
२९८	यःमुंजरःस्तद्वनिताकुरू-

श्लोकांक.	मूळचरण.	श्लोकांक.	मूळचरण.
	पा.		
३०७	यस्यार्थास्तस्यमित्राणि.	२९३	राजन्दुधुक्षसियदिक्षिति- धेनुमेतां.
३०६	यथावृष्टिःसमुद्रेषु.	२७३	रसनेरचितोयमंजलिस्ते.
३३७	यशोयस्माद्गस्मीभवति वनवन्हेरिववनं.	३६०	रोहणंसूक्तिरत्नानां.
३४०	या कर्षतिनिजयोगात्.	३८०	रोगशोकपरीताप.
३९६	यथाधेनुसहस्रेषु.	४५४	रहस्य भेदोयाश्चाच.
३६६	यद्यपिदैवाल्लब्धा.	४९९	रविरपिनदहतितादृक्.
३८१	योनात्मजेनचगुरौनचवं- धुवर्गे.	५१३	रथस्यैकंचक्रंभुजगयमिता सप्ततुरगाः.
३८७	यदिरामायदिचरमा.		ल.
३९७	यद्वात्रानिजमालपट्टलि- खितंस्तोकंमहद्वाधनं.	२२४	लंकाभूपनिशाचरोरघुप- तियुद्धेकथंदृष्टवान्.
४०७	यद्ददासिविशिष्टेभ्यो.	४०४	लक्ष्म्यापरिपूर्णोऽहं.
४१४	यौवनंजरयाग्रस्तं.		व.
४२०	यन्मनोरथशतैरगोचरं.	१०	विकृतिनैवगच्छति.
४३०	यत्करोत्यरतिक्लेशं.	१३	विपदिधैर्यमथाभ्युदयेक्ष- मा.
४३१	योनददातिनभुंक्ते.	१५	वलिभिर्मुखमाक्रांतं.
४४८	यत्रविद्वज्जनोनास्ति.	१६	व्याघ्रीवतिष्ठतिजरापरि- तर्जयंति.
४९०	येनाकारिपराभूति.	२२	विद्यानामनरस्यरूपम- धिकंप्रच्छन्नगुप्तंधनं.
	र.	२७	वेधाद्वेधाभ्रमंचक्रे.
७	राधा पुनातुजगदच्युत- दत्तचित्ता.	४६	विश्वामित्रपराशरप्रभृत- योवातांबुपर्णाशनाः.
८	राकारोच्चारमात्रेण.	११९	वाणीरसवतीयस्य.
३७	रायःकलत्रम् पशवःसुता- दयो.	१३२	वेपथुर्मलिनं वक्रं.
९७	राजनिविदुषांमध्ये.	१५७	विद्ययाविनयावाप्तिः.
१४४	राजंस्त्वद्दर्शनेनैव.	१६०	वीणेव श्रोतहीनस्य.
२९१	रूपसंपन्नमग्राग्रचं.		

श्लोकांक.	मूळचरण.
१७३	व्यापारांतरमुत्सृज्य
१८८	वन्निहस्तस्यजलायतेजल- निधिःकुल्यायतेतत्क्ष-
२१४	वदंतजिारवृत्तांतं
२२०	विषंभुक्ष्वमहाराज
२२७	विद्याविहीनावहवोपिपु.
२३८	वरंवनंवरंभैक्ष्यं
२४१	वितर वारिदवारिदवातुरे
२७९	विद्यानाधिगताकलंकर- हितावित्तंचनोपार्जि-
३०६	वयोवृद्धास्तपोवृद्धाः.
३७७	वनेजनेशत्रुजलाग्निमध्ये.
३७९	विपत्तौकिंविषादेन.
४०१	वाणीदारिद्र्यस्यशुभाहि.
४२९	वदनाच्चवहिर्याति.
४३९	विद्ययाविमलयाप्यलंक-
४५७	विदैवज्ञंग्रामंविबुधविधु- रांभूपातिसभां
४६०	विषधरतोप्यतिविषमः
५०९	वज्रादपिकठोराणि.
	श.
२०	शक्योवारयितुंजलेनहु- तभुक्छत्रेणसूर्यातपो.
५८	शिवयोःसुधाहारिद्रा.
८४	शत्रोरपिगुणावाच्या.
१२७	शरदिनवर्षतिगर्जति
१६२	शुनःपुच्छमिवव्यर्थं
१७९	शिरसाधार्यमाणोऽपि
१९०	शैलेषुशिलातलेषुचगि-

श्लोकांक.	मूळचरण.
	रेःशृंगेषुगर्तेषुच.
२०९	शिरसाधार्यमाणोपि.
२१२	शुक्लेपक्षे शीतरश्मिर्बली-
२२१	शिलार्पितपदद्वंद्वा.
२४४	श्रुतिसिद्धांतशूरस्य.
२९४	शुचिसान्निध्ययोगेन.
३६१	शास्त्रोपस्कृतशब्दसुंदर.
३८९	शशिनीवहिमार्तानां
४५३	शुचित्वंत्यागिताशौर्यं.
४७९	शुकतवपठनं व्यसनं.
४८१	शोकंमाकुरुकुक्कुर.
	ष.
२७०	षट्कर्णोभिद्यतेमंत्रः
	स.
५	संपन्नरमणीशील.
९	सौजन्यामृतसिंधवःपर- हितप्रारब्धवीरव्रताः.
११	सुजनोनयातिवैरं
२१	साहित्यसंगीतकलाविही-
५३	सर्पः क्रूरःखलःक्रूरः.
६५	स्वेदस्तेकथमीदृशः प्रि- यतमेत्वन्नेत्रवह्नेर्विभो. ^५
७२	संमोहयंति मदयंति वि- डंयंति-
८५	साश्रीर्यानमदंकुर्यात्.
८६	सुकुलेयोजयेत्कन्यां.
८७	सुलभंवस्तु सर्वस्य.
१११	सर्वलोकपरितोषकारिणि.
११७	सर्वस्याहिपरीक्ष्यंते.

श्लोकांक.	मूळचरण.	श्लोकांक.	मूळचरण.
१२९	सुजनंठयजनंमन्ये.	४१२	सीदंतिसंतोविलसंत्यसंतः.
१३९	सीमंतिनीषुकाशांता.	४२६	सेवेवमानमखिलं.
१४१	सत्यानृताचपुरुषाप्रियवा- दिनीच.	४२७	साधुगेवार्थिभिर्गार्थ्यः.
१५१	साभार्यायाप्रियंब्रूते.	४३४	सुजनानामपितृदयं.
१५८	सर्वद्रव्येषुविद्यैव.	४४६	सद्भिस्तुलीलयाप्रोक्तं.
१६३	सरसापिकेवर्वाणी	४४९	साधोःप्रकोपिनस्यापि
१६६	सरसा सालंकारा.	४६१	स्थिराशैलीगुणवतां
१९१	संपदियस्यनहर्षो	४७६	संतःक्वापिनसंतिसंतियदि वादुःखनजीवंतिते.
२०३	सर्वस्यद्वेसुमतिकुमतीसंप- दापत्तिहेतू.	४८०	सत्यंसत्यंमुनेर्वाक्यं
२२२	सुवर्णस्यसुवर्णस्य.	४८३	सप्रतिबंधकार्यं.
२२३	सुकपारेर्विदः शब्दः.	५०१	सद्विद्यायदिकाचिंता.
२२६	सजातोयेनजातेन.		ह.
२३२	संपत्सुमहतांचित्तं	३२	हेजिठ्हेरससारज्ञे.
२३९	सेवाश्वृत्तिर्यैरुक्ता.	१०३	हस्तादपिनदातव्यं.
२४९	स्त्रीणांद्विगुणआहारो.	२१५	हेमंतेबहुदोषाढ्ये.
२५०	स्त्रियोहिमूलंनिधनस्यपुं-	३५२	तद्वदयानिसतामेव.
२५४	सुत्तदामुपकारकारणात्	४०२	हेतुप्रमाणयुक्तं.
२७८	सैवपरंनविनश्यति.	४४७	हरेःपादाहतिःश्लाघ्या.
३०४	सानंदंसदनंसुताश्चसुधियः कांतानदुर्भाषिणी	४८९	हेमंतेहिमकरबिंबचारुमु- ख्या.
३३०	सुमुखोपिसुवृत्तोपि.		क्ष.
३३२	संत्यज्यशूर्पवहोषान्.	२४	क्षांतिश्चेद्वचनेनकिंकिम- रिभिःक्रोधोस्तिचेद्देहि.
३६७	स्वयंमहेशःश्वशुरोनगेशः	९४	क्षतेप्रहारानिपतंत्यभी- क्षणं
३८३	सिंहःशिशुरपिनिपतति	१८३	क्षीणःक्षीणःसमीपत्व.
३८४	सखिपतिविरहहुताशः.	३४५	क्षमाचलमशक्तानां.
३९५	सच्छिद्रोमध्यकुटिलः		ज्ञ.
४०८	सीदंतिचाग्निहोत्राणि.		

॥ श्री ॥

सुभाषित संग्रह.

श्लोक.

अगजाननपद्मार्कं गजाननमहर्निशं ॥ अनेकदंतं
भक्तानामेकदंतमुपास्महे ॥ १ ॥

अर्थ—‘ग्रंथाच्या निर्विघ्न परिसमाप्त्यर्थे आरंभीं मंगलाचरण करितों, तें असें कीं, पार्वतीच्या मुखकमलास आल्हाद करण्याविषयीं सूर्यासमान असून भक्तांस मोक्षादि अनेक पुरुषार्थदाता अशा त्या गजवदनाची एकदंताची आर्ह्नी रात्रंदिवस उपासना करितों ॥ १ ॥

युगपत् स्वगंडचुंबनलोलौ पितरौ निरीक्ष्य हेरंबः ॥
तन्मुखमेलनकुतुकी स्वाननमपनीय परिहसन्
पायात् ॥ २ ॥

अर्थ—एक समयावच्छेदेकरून आपल्या दोन्ही गालांस एकदांच चुंबन करण्याविषयीं उद्युक्त झालेल्या मातापितरांस पाहून, त्या उभयतांच्याच परस्पर चुंबनाचें कौतुक पाहण्याच्या इच्छेनें आपलें मुख दूर करून त्यांच्या झालेल्या चुंबनावरून अत्यंत हास्य केलें असा हेरंब देव आमचें अथवा तुमचें रक्षण करो ॥ २ ॥

द्विजराजशेखरो यत् वृषमारूढः सदा सदारस्त्वम् ॥
चक्रे हर तत् विधिना पुनरुपनयनं ललाटघटितं
ते ॥ ३ ॥

अर्थ—हे शंकरा, आपण द्विजराजशेखर (मस्तकीं चंद्र धारण केला असून द्विजराजांतही श्रेष्ठ आहां) असे असून तुम्हीं ज्यापेक्षां भायेंसह सर्वदां वृषभावर आरोहण करतां, यास्तव ब्रह्मदेवाने तुमचें पुन्हां उपनयन (मौंजाबंधन) केलें म्हणजे तुमच्या ललाटां तृतीय नेत्र निर्मिला आहे. ॥ ३ ॥

गवीशंपत्रो नगजार्तिहारी कुमारतातः शशिखंड-
मौलिः ॥ लंकेशसंपूजितपादपद्मः पायादनादिः
परमेश्वरो नः ॥ ४ ॥

अर्थ—नंदिवाहन, पार्वतीची व्यथा दूर करणारा, कार्तिक स्वामीचा पिता, मस्तकीं अर्ध चंद्र धारण करणारा व लंकेश (रावण) यानें उत्तम प्रकारें ज्याच्या चरणकमलाची पूजा केली आहे असा अनादि परमेश्वररूपी शंकर आमचें रक्षण करा. दुसरा अर्थ या श्लोकांतिल प्रत्येक पदाचें आद्यक्षर सोडून अर्थ केला असतां विष्णुपर होतो तो असा कीं,—गरुडवाहन, गजेद्राची पीडा हरण करणारा, मदनाचा (प्रद्युम्न) पिता, मयूरपिच्छांचा मुगुट धारण करणारा, ब्रह्मरुद्रांनीं पूजित चरणकमलयुक्त असा जो अनादिरूपी नारायण तो आमचें रक्षण करा. ॥ ४ ॥

संपन्नरमणीं शीलसंपन्नरमणीं त्रिना ॥ इत्यूढ-
वान् नरमणी रमणीं रुक्मीणीं हरिः ॥ ५ ॥

अर्थ—संपत्ति, शीलसंपन्न स्त्रीवांचून आनंद देत नाही यास्तव सकल नर-श्रेष्ठ हरीनें रुक्मिणी नामक शीलसंपन्न रमणीला वारिलें. ॥ ५ ॥

भ्रमयति भवपित्तं चेत् भज भज नर सतशेखरं
कृष्णम् ॥ सद्रोरसेन सहसितमनुत्तिकं सर्वथा त्यज
स्नेहं ॥ ६ ॥

अर्थ—हे मानवा, तुला संसाररूपपित्त निरंतर चवव्यायशी लक्ष योनींत भ्रमणांत पाडित आहे असे वाटत असल तर तूं सारथीश्रेष्ठ, आणि किंचित् हास्य केलें आहे ज्यानें अशा श्रीकृष्णाम, सत्पुरुषांच्या वाणी-संबंधी जो ब्रह्मानंदरस तेंणकरून प्रतिक्षणीं वारंवार भजत जा. आणि स्त्रीपुत्रधनादिकांविषयीं जो अंतःकरणांत लोभ आहे त्याचा सर्वथा त्याग कर. दुसरा अर्थ—हे मानवा देहांत उत्पन्न होणारें पित्त तुला भ्रम जर उत्पन्न करील तर तूं कृष्णवर्ण जो सूतेश्वर त्याचें सेवन वारंवार करीत जा. परंतु याचें अनुपान असं कीं, गायीच्या उत्तम दुधांत शर्करा व वेल-दोऱ्याची पूड मिश्रित करून ही मात्रा घ्यावी आणि तैलादिक स्नेह पदार्थ सर्वथा वर्ज्य करावें हें यास पथ्य आहे.

राधा पुनातु जगदच्युतदत्तचित्ता मंधानमाकल-
यती दधिरिक्तपात्रे ॥ तस्याः स्तनस्तवकचूचुकलो-
लदृष्टिर्देवोपि दोहनधिया वृषभं दुदाह ॥ ७ ॥

अर्थ—‘ एके समर्थी ’ राधा श्रीकृष्णाम पाहून त्याच्या स्वरूपाकडे वृत्ति एकतान झाल्यामुळे दधि (दही) रहित पात्रांत रवि फिरवूं लागली. त्याचप्रमाणे श्रीकृष्णही राधेच्या स्तनरूप घोंसांच्या अग्रांवर आसक्त दृष्टि झाल्यामुळे तां देवही दूध काढण्याच्या बुद्धीनें वृषभाचीच (वैलाची) धार काढूं लागला. अशी राधा स्वतः श्रीकृष्णाविषयीं सप्रेम भक्तियुक्त असल्यामुळे कृष्णासही अति प्रेमास्पद आहे यास्तव ती जगास पवित्र करी.

राकारोच्चरमात्रेण मुखान्निर्घाति पातकम् ॥ पुनः
प्रवेशसंदेहे मकारस्तत्कपाटवत् ॥ ८ ॥

अर्थ—रा या अक्षराच्या उच्चारणाचेंच सर्व पातकं मुखांतून बाहेर निघतें. परंतु तें पुनः मुखांत प्रवेश करील कीं काय असा संशय आला असतां मकार उच्चार केल्यानें मुखाम कपाट लावल्यासारखें होऊन पुनः पापाचा

प्रवेश होत नाही असे रामनामाचे माहात्म्य आहे ह्मणून सर्वदा रामनाम जप करावा.

सौजन्यामृतसिंधवः परहितप्रारब्धवीरव्रता वाचालाः
परवर्णने निजगुणालापे च मौनव्रताः ॥ आपत्स्वप्य-
विलुप्तवीर्यनिचयाः संपत्स्वनुत्सेकिनो माभूवन्
खलवक्रनिर्गतविषज्वालातताः सज्जनाः ॥ ९ ॥

अर्थ—जे सज्जन आहेत ते दुष्टांच्या मुखांतून निघणाऱ्या ज्या वाणीरूप विषज्वाला त्यांनी व्याप्त न होवोत; कारण ते सौजन्यरूप अमृतांनी पूर्ण भरलेले केवळ समुद्र असून परहितार्थच वीरव्रताचा आरंभ करणारे असतात. आणि ते इतरांच्या वर्णनाविषयी बहुभाषण करणारे असून स्वगुण वर्णनाविषयी मौनव्रत धारण करणारे असतात. तसेच ते विपत्तिकालांतही स्वकीय धैर्य समुदायाचा त्याग करीत नाहीत व संपत्ति प्राप्त झाली तरी उच्छृंखल होत नाहीत. ॥ ९ ॥

विकृतिं नैव गच्छन्ति संगदोषेण साधवः ॥ आवे-
ष्टितो महासर्पेश्चंद्रनो न विपायते ॥ १० ॥

अर्थ—जे साधु असतात ते दुष्टांच्या संगदोषाने कधीही विकार पावत नाहीत. यास दृष्टांत जसा चंद्रनक्ष आसमंतात महा सर्पांनी वेष्टित केला तथापि तो तत्संबंधी विषाने युक्त होत नाही. ॥ १० ॥

सुजनो न याति वैरं परहितकार्ये विनाशकालेपि ॥

छेदेपि चंद्रनतरुः सुरभयति सुखं कुठारस्य ॥ ११ ॥

अर्थ—जे सुजन आहे तो आण्णास विनाशकाल प्राप्त झाला तरी दुःखाने जर कार्य होते आहे तर तो वैरभाव धरीत नाही यास दृष्टांत चंद्रनक्ष तोडला तथापि तो ह्या कुन्हाडीचे मुख सुगंधयुक्त करतो. ॥ ११ ॥

दाता न दापयति दापयिता न दत्ते यो दानदापन-

परो मधुरं न वक्ति ॥ दानं च दापनमथ प्रिय-

भाषणं च त्रीण्यप्यमूनि खलु सत्पुरुषे वसंति ॥ १२ ॥

अर्थ—जो दाता असतो तो इतरांकडून याचकांस देववीत नाही, आणि जो अन्यांकडून देववितो तो स्वतः दान करीत नाही. तसाच जो स्वतः दान करीत असून दुसऱ्याकडूनही देववितो तो मधुर भाषण करीत नाही, तर दान करणे इतरांकडून देवविणे व प्रिय भाषण करणे हे तिन्ही गुण सत्पुरुषांच्या अंगीं निश्चयैकरून वास करतात. ॥ १२ ॥

विपदि धैर्यमथाभ्युदये क्षमा सदसि वाक्पटुता यु-

धि विक्रमः ॥ यशसि चाभिरुचिर्व्यसनं श्रुतौ

प्रकृतिसिद्धमिदं हि महात्मनाम् ॥ १३ ॥

अर्थ—विपत्तिकालीं धैर्य, उदयकालीं क्षमा, सभेत वाक्चातुर्य, युद्धांत पराक्रम, कीर्तीविषयीं अभिरुचि असणे व श्रुती (वेद किंवा श्रवण) विषयीं व्यसन (संवय) असणे हे लोकोत्तर गुण महात्म्यांच्या अंगीं स्वभावसिद्ध असतात. ॥ १३ ॥

न ध्यातं पदमीश्वरस्य विधिवत्संसारविच्छिन्नये,

स्वर्गद्वारकपाटपाटवपटुधर्मोपि नोपार्जितः ॥ नारीपी-

नपयोधरोरुयुगुलं स्वप्नेपि नालिंगितं, मातुः केवल-

मेव यौवनवनच्छेदे कुठारा वयम् ॥ १४ ॥

अर्थ—आह्मीं संसारदुःखनाशार्थ ईश्वरचरणांचे यथाविधि ध्यान (सेवन) केले नाही. आणि स्वर्गद्वाराच्या कवाडांचे उद्घाटन करण्यास समर्थ असा धर्म त्यांचेही संपादन केले नाही. तसेच नारीचे पुष्टस्तनद्वय व ऊरु (मांड्या) द्वय यांचे आलिंगन स्वप्नांतही केले नाही. तस्मात् मातेच्या तारुण्यरूप अरण्याच्या छंदनाविषयीं आह्मीं केवळ कुठाररूपानेच तिच्या उदरीं जन्मले यास्तव आह्मांस धिःकार असो. ॥ १४ ॥

मुभाषित संग्रह.

बलिभिर्मुखमाक्रांतं पलितैरंकितं शिरः ॥ गा-

त्राणि शिथिलायंते तृष्णैका तरुणायते ॥ १५ ॥

अर्थ—बळकृच्यांनीं मुख जरी व्याप्त केलें, मस्तक शुभ्र केशांनीं जरी युक्त झालें, व सर्व गात्रें प्रायः जरी शिथिल झालीं, तरी विषयतृष्णा यद्यपि उत्तरोत्तर अधिकच तरुण होत चालली आहे हें महदाश्चर्य आहे ॥१५॥

व्याघ्रीव तिष्ठति जरा परितर्जयति रोगाश्च शत्रव

इव प्रहरंति देहम् ॥ आयुः परिस्त्रवति भिन्नघटा-

दिवांभो लोकस्तथाप्यहितमाचरतीतिचित्रम् ॥ १६ ॥

अर्थ—जरा व्याघ्रीभारखी भय उत्पन्न करीत अग्रभागीं स्थित आहे, सैन्य अनेक रोग शत्रूंममान देहास व्यथा देत आहेत आणि आयुष्य तर फुटक्या घटांतून स्ववणाच्या उदकासारखें निरंतर क्षीण होत आहे, तथापि लोक आपल्या अहिताचेंच आचरण सर्व करीत असतात हिता-कडे कोणीच पाहत नाही हें महदाश्चर्य आहे. ॥ १६ ॥

आदित्यस्य गतागतैरहरहः संक्षीयते जीवितं,

व्यापारैर्वहुकार्यभारगुरुभिः कालो न विज्ञायते ॥

दृष्ट्वा जन्मजराविपत्तिमरणं त्रासश्च नोत्पद्यते पी-

त्वा मोहमयीं प्रमादमदिरामुन्मत्तभूतं जगत् ॥ १७ ॥

अर्थ—आदित्याच्या अस्तोदयांनीं प्रति दिवशीं आयुष्य क्षीण होतें, तथाच बहु कार्य भारांनीं गुरु (मोठें) अशा व्यापारांच्या योगानें काळ किती अतिक्रांत झाला हें लक्ष्यांत येत नाही आणि जन्म, जरा, विपत्ति व मरण हीं दुःखें अनुभवलीं तरी अंतःकृष्णांत संसाराविपर्यीं त्रास उत्पन्न होत नाही याचें कारण असें कीं, हें जग मोहयुक्त प्रमाद (असावधानपणा) रूप मद्य प्राशन करून उन्मत्तासारखें झालें आहे. ॥ १७ ॥

आयुर्वर्षशतं नृणां परिमितं रात्रौ तदर्थं गतं, तस्या-
 र्धस्य परस्य चार्धमपरं बालत्ववृद्धत्वयोः ॥ शेषं
 व्याधिवियोगदुःखसहितं सेवादिभिर्नीयते, जीवे
 वारितरंगचंचलतरे सौख्यं कुतः प्राणिनाम् ॥१८॥

अर्थ—मनुष्यांचें आयुष्य शतवर्ष परिमितच असून त्यांतील अर्धे आयुष्य रात्रीं निद्रेत जातें. शेष अर्धांतील अर्धे आयुष्य बालत्व व वृद्धत्व यांत जातें. तसेंच यांतून शेष राहिलेले आयुष्य व्याधि, वियोग व दुःख यांनीं युक्त असून ते इतरांच्या सेवाकार्यांत जातें, आणि जीवाची स्थिति तर जलावरील तरंगा (लाटां) सारखी अत्यंत चंचल आहे. अशा संसारांत प्राण्यांस सौख्य कोठून होणार, कधींच प्राप्त व्हावयाचें नाहीं. ॥१८॥

केयुरा न विभूषयंति पुरुषं हारा न चंद्रोज्ज्वला,
 न स्नानं न विलेपनं न कुसुमं नालंकृता मर्धजाः
 वाण्येका समलंकरोति पुरुषं या संस्कृता धार्यते,
 क्षीयंते खलु भूषणानि सततं वाग्भूषणं
 भूषणम् ॥ १९ ॥

अर्थ—वाहुभूषणं, चंद्रासमान देदीप्यमान, हार, स्नान, चंद्रनादिक उटी, पुष्पे, अम्यंगादि संस्काराच्या योगाने अलंकृत केलेले केश इत्यादिक कोणताही प्रकार पुरुषास विशेषकरून शोभवीत नाहीं तर संस्कारयुक्त जी धारण केलेली पवित्र वाणी आहे, ती मुख्यत्वेकरून पुरुषास उत्तम रीतीने शोभा देते; कारण सर्व भूषणें क्षीण होतात, आणि वाणी सर्वदां भूषणत्वाने पुरुषाच्या जवळ असते तस्मात् तेंच भूषण यथार्थ जाणावें ॥१९॥

शक्यो वारयितुं जलेन हुतभुक् छत्रेण सूर्यातपो,
 नागेंद्रो निशितांकुशेन समदो दंडेन गोगर्दभौ ॥

सुभाषित संग्रह.

१३ व्याधिर्भेषजसंग्रहैश्च १२ विविधैर्मन्त्रैः १४ १५ १६ १७ प्रयोगैर्विषम्
 २० सर्वस्यौषधमस्ति १९ २१ शास्त्रविहितं १८ २२ मूर्खस्य २४ नास्त्यौ-
 २३ षधम् ॥ २० ॥

अर्थ—आग्नि, जलानें निवारण करण्याविषयीं शक्य आहे, छत्रानें सूर्याचें
 ऊन निवारिलें जातें. मदोन्मत्त महागज तीक्ष्ण अंकुशानें स्वाधीन होतो.
 गायी, वृषभ व गर्दभ यांचें निवारण काठीनें होतें. औषधांच्या सेवनांनं
 व्याधि परिहार होतो. तसेच अनेक प्रकारचे मंत्र व प्रयोग यांनीं विष-
 बाधा दूर होते. असे शास्त्रविहित उपाय सर्वावर आहेत परंतु; मूर्खास
 त्याचें मूर्खत्व निवारण करण्यास औषध नाही. ॥ २० ॥

१ साहित्यसंगीतकलाविहीनः ३ साक्षात् ४ पशुः पुच्छ-
 २ विषाणहीनः ५ ६ ७ ८ ९ १० ॥ तृणं न खादन्नपि जीवमानस्त-
 १३ द्भागधेयं १२ परमं पशूनाम् ॥ २१ ॥

अर्थ—काव्यनाटकादि ग्रंथांतील अलंकारादि लक्षण प्रतिपादक शास्त्र,
 वाद्य व नृत्य यांसहित सांग गायन कला (छंदशास्त्र किंवा चौसष्ट
 कला) यांनीं हीन जो पुरुष तो पुच्छ व शूंगें यांनीं रहित जरी आहे
 तरी तो केवळ पशूच जाणावा. असें असून तो तृण भक्षण न करतां वां-
 चतो हें पशूंचें महा भाग्यच समजलें पाहिजे; कारण तो पुरुष पशु जर
 तृण भक्षण करता तर पशूंचें जीवन होणें दुर्घट झालें असतें. ॥ २१ ॥

१ विद्या नाम २ नरस्य ३ रूपमधिकं ४ प्रच्छन्नगुप्तं ५ धनं, वि-
 ६ द्या भोगकरी ७ यशःसुखकरी ८ विद्या गुरूणां ९ गुरुः १० ॥
 १४ विद्या बंधुजने १५ विदेशगमने १६ विद्या परा देवता, १७ विद्या
 २० राजसुपूजिता २१ न तु २२ धनं २३ विद्याविहीनः २४ पशुः ॥ २२ ॥

अर्थ-विद्या हेंच पुरुषांचें उत्तम रूप असून आच्छादन केलेलें अंत-
र्धन आहे. आणि विद्या, भोग, यश, व सुख हीं देणारी असून तीच
सकल श्रेष्ठ वस्तूंत श्रेष्ठ आहे. तसेंच बंधुजनांत व परदेशांत गमन केलें
असतां तेथेंही विद्याच रक्षक असल्यानें विद्याच सर्वांची परम देवता
असून तिची उत्तम रीतीनें पूजा राजा जशी करितो तशी धनाची करीत
नाहीं. तस्मात् विद्याहीन जो पुरुष असेल तो पशु जाणावा. ॥ २२ ॥

दाक्षिण्यं स्वजने दया परजने शाठ्यं सदा दुर्जने,
नीतिः साधुजने नयो नृपजने विद्वज्जनेष्वार्जवम् ॥
शौर्यं शत्रुजने क्षमा गुरुजने नारीजने धूर्तता, ये चै-
वं पुरुषाः कलासु कुशलास्तेष्वेव लोक-
स्थितिः ॥ २३ ॥

अर्थ-स्वजनांविषयीं दक्षता, परकीय जनांविषयीं दया, दुर्जनांविषयीं,
सर्वदा दुष्टत्व, साधुजनांविषयीं नीति, राजकीय लोकांविषयीं नम्रता
द्विज्जनांविषयीं सरलता, शत्रुजनांविषयीं शौर्य, मातापितरगुरु इत्या-
दि पूज्यवर्गांविषयीं क्षमा व स्त्रियांविषयीं धूर्तता, इत्यादि कलांत जे
कुशल पुरुष असतात त्यांच्याच स्वाधीन सर्व लोक असतात. ॥२३ ॥

क्षांतिश्चेद्द्वचनेन किं किमरिभिः क्रोधोस्ति
चेद्देहिनां, ज्ञातिश्चेदनलेन किं यदि सुहृद्दिव्यौ-
षधैः किं फलम् ॥ किं सर्पैर्यदि दुर्जनाः किमु ध-
नैर्विद्यानवद्या यदि, ब्रीडा चेत् किमु भूषणैः सु-
कविता यद्यस्ति राज्येन किम् ॥ २४ ॥

अर्थ-पुरुषाच्या अंगीं स्वतःसिद्ध क्षमा जर आहे तर त्यास इतरांच्या
शांतिकारक वचनाचें काय कारण आहे, आणि देहधारी जनांस क्रोध

जर असला तर त्यास अन्य शत्रु अधिक काय करणार? दायाद (वांटेकरी)
जर आहेत तर त्यास अग्नि अधिक उपद्रव काय देणार? उत्तम मित्र जर
असले तर त्यास दिव्य औषधांनी अधिक फल काय आहे? तसेच दुर्जन
जर समागमास आहेत तर सर्प त्यास अधिक काय करणार आहेत? त-
शीच निर्दोष विद्या ज्यांच्या अंगी आहे त्यांस धनाचे काय कारण आहे?
लज्जा जर अंगी असली तर भूषणांनी अधिक काय कर्तव्य आहे? आणि
उत्तम ज्ञान जर असले तर त्यास राज्याने विशेष काय होणार आहे?
काही नाही. ॥ २४ ॥

आवासः क्रियतां गांगे पापहरिणि वारिणि॥स्तनमध्ये
तरुण्या वा मनोहारिणि हारिणि ॥ २५ ॥

अर्थ—या लोकीं मानवांस वास करण्याविषयी योग्य दोन स्थाने आ-
हेत तीं अशीं कीं, जे सुमुख असतील त्यांनीं पाप हरण करणाऱ्या गंगा-
तटाकीं वास करावा, आणि जे विषयी आहेत त्यांनीं मौक्तिकांच्या
हारांनीं सुशोभित असून मनास हरण करणाऱ्या अशा तरुण स्त्रियेच्या
स्तनमध्यभागीं वास करावा. ॥ २५ ॥

उरसि निपतितानां स्रस्तधम्मिलकानां मुकुलितन-
यनानां किंचिदुन्मीलितानाम्, ॥सुरतजनितखेदस्विन्न-
गंडस्थलीनामधरमधु वधूनां भाग्यवंतः पिवन्ति॥ २६॥

अर्थ—ज्या स्त्रियांचे केश सुटून उरस्थलावर पडले आहेत, तसेच ज्यांनीं
आपले नेत्र पुष्पकलिके (कळी) सारखे आकुंचित केले असून किंचित्
विकसितही केले आहेत, आणि सुरत (रति) संबंधी श्रमाने ज्यांच्या
गंडस्थलांस (गालांस) घर्माबिंदु आले आहेत अशा स्त्रियांच्या अधरोष्ठ
संबंधीरसाचे प्राशन भाग्यशाली पुरुषच करतात इतरांस प्राप्त होत नाही.
ते प्राप्त होणे फार दुर्घट आहे. ॥ २६ ॥

वेधा द्वेषा भ्रमं चक्रे कांतासु कनकेषु च ॥ तासु
तेष्वप्यनासक्तः साक्षाद्भर्गो नराकृतिः ॥ २७ ॥

अर्थ—या जगांत ब्रह्मदेवानें सुंदर स्त्रिया व सुवर्ण यांच्या ठिकाणीं मोठा मोहक गुण उत्पन्न केला आहे. त्या गुणांनीं तीं सर्वांचें मन आपणा-कडे आकर्षण करून घेतात. परंतु स्त्रिया व सुवर्ण यांच्या ठिकाणीं जो आसक्त नमतो तो मनुष्य नव्हे; तर मनुष्याकृति साक्षात् शंकरच आहे असें जाणावें. ॥ २७ ॥

प्राप्य चलानधिकारान् शत्रुषु मित्रेषु बंधुवर्गेषु ॥
नापकृतं नोपकृतं न सत्कृतं किं कृतं तेन ॥ २८ ॥

अर्थ—या लोकीं मनुष्यांस कांहीं अधिकार प्राप्त झाले तरी ते चिरकाल राहणारे नसतात यास्तव ज्यानें आपल्या अधिकार कालांत शत्रूंवर अप-कार, मित्रांवर उपकार व बंधुवर्गांचा सत्कार असें केलें नाहीं त्यानें त्या अधिकारांचें साफल्य किमपि संपादन केलें नाहीं असें जाणावें. ॥ २८ ॥

पातितोपि कराघातैरुत्पतत्येव कंदुकः ॥ प्राय-
शस्तु सुवृत्तानामस्थायिन्यो विपत्तयः ॥ २९ ॥

अर्थ—कंदुक (चेंडू) हस्ताच्या आघातांनीं भूमीवर पाडिला तरी तो जमा वरच उडतो तसें जे सुवृत्त (सदाचरण संपन्न किंवा उत्तम वर्तुला-कृति) असतात त्यांच्या विपत्ति प्रायशः बहुकाल रहात नाहींत. ॥२९॥

कृतांतस्य दूती जरा कर्णामूले समागत्य वक्तीति-
लोकाः शृणुध्वम् ॥ परस्त्रीपरद्रव्यवांछां त्यजध्वं भ-
जध्वं रमानाथपादारविंदम् ॥ ३० ॥

अर्थ लोकहो, जरा ही यमाची दूती असून ती येऊन तुमच्या कर्णांत असें सांगते कीं, तुम्हीं परस्त्री व परद्रव्य यांविषयींच्या वांछा

त्याग करावा. आणि रमानाथाच्या पादारविंदाचें भजन करावें हेंच उचित आहे. नाही तर व्यर्थ. ॥३०॥

तृणादपि लघुस्तूलस्तूलादपि च याचकः ॥ वायुना
किं न नीतोऽसौ मामेवं याचयेदिति ॥ ३१ ॥

अर्थ—कापूस तृणापेक्षांही हलका असून त्यापेक्षांही याचक हलका आहे, तर मग त्यास वायूने उडवून कां नेलें नाही अशी शंका आली असता त्याचें कारण सांगतात कीं, मीं यास नेलें असतां हा मला अशीच याचना करील कीं काय असें वायूस वाटलें. ॥३१॥

हे जिह्वे रससारज्ञे सर्वदां मधुरप्रिये ॥ नारायणा-
ख्यपीयूषं पिब जिह्वे निरंतरम् ॥ ३२ ॥

अर्थ—हे जिह्वे, तूं सर्व रसांचें सार जाणणारी असून सर्वदां मधुर पदार्थ-
च प्रिय मानीत आहेस; यास्तव तूं नारायण—नामामृत निरंतर
प्राशन कर. ॥ ३२ ॥

भिक्षाशनं तदपि नीरसमेकवारं शय्या च भूः प-
रिजनो निजदेहमात्रम् ॥ वस्त्रं सुजीर्णशतखंडमयी च
कंथा हा हा तथापि विषयान् न जहाति
चेतः ॥ ३३ ॥

अर्थ—भिक्षान्नाचें जें भोजन तेंही रसहीन व एकवार प्राप्त होत
असून शय्या तर केवळ भूमीच असते, आणि परिवार जर पाहिला तर
स्वदेहावांचून अन्य किमपि नसतो. तसेंच वस्त्र जर पहावें तर अत्यंत जीर्ण
शंभर तुकड्यांची कंथाच असते. असा इच्छानुरूप सर्व विषयांचा अभाव
असला तथापि मनुष्यांचें चित्त असल्या तुच्छ विषयांचाही त्याग करीत
नाहीं हें परमवेदास्पद आहे. ॥ ३३ ॥

भोगे^१ रोगभयं^२ कुले^३ च्युतिभयं^४ वित्ते^५ नृपालाङ्ग्यम्,^६
 माने^७ दैन्यभयं^८ बले^९ रिपुभयं^{१०} रूपे^{११} तरुण्या^{१२} भयम् ॥^{१३}
 शास्त्रे^{१४} वादभयं^{१५} गुणे^{१६} खलभयं^{१७} काये^{१८} कृतांताङ्ग्यम्^{१९}
 सर्वं^{२०} वस्तु^{२१} भयान्वितं^{२२} भुवि^{२३} नृणां^{२४} वैराग्यमेवा-^{२५}
 भयंम् ॥ ३४ ॥

अर्थ—उपभोगाविषयीं रोगांचें भय, कुलास भ्रष्टतेचें भय, द्रव्याविषयीं राजभय, लोकांत मान झाला असतां पुढें दैन्याचें भय, सैन्य किंवा सामर्थ्य यांविषयीं शत्रुभय, पुरुषास रूपाविषयीं तरुण स्त्रीपासून भय अथवा तिला रूपाच्या संबंधानें भय, शास्त्रांत वादाचें भय, गुणाविषयीं दृष्टांचें भय, शरीराविषयीं मृत्युपासून भय, अशा सर्व वस्तु लोकांत भयानें युक्त आहेत. तस्मात् भूलोकीं मानवांस वैराग्य मात्र अभयकारक आहे. ॥ ३४ ॥

कृष्ण^१ त्वदीयपदपंकजपंजरांते^२ अद्यैव^३ मे^४ विशंतु^५
 मानसराजहंसः^६ ॥ प्राणप्रयाणसमये^७ कफवातपित्तैः^८
 कंठावरोधनविधौ^९ स्मरणं^{१०} कुतस्ते^{११} ॥ ३५ ॥

अर्थ—हे श्रीकृष्णा, तुझ्या चरणकमलरूप पिंजऱ्यांत आजच माझा मानसरूप राजहंस तेथें जाऊन राहो; कारण प्राणोत्क्रमणसमयीं कफ, घात व पित्त यांनीं कंठाचा अवरोध झाला असतां त्या कालीं मला तुझें स्मरण कोठून होणार ! ? ॥ ३५ ॥

मनः^१ कृतं^२ कृतं^३ मन्ये^४ न शरीरकृतं^५ कृतंम्^६ ॥ येनैवा^७
 लिंगिता^८ कांता^९ तेनैवालिंगिता^{१०} सुता^{११} ॥ ३६ ॥

अर्थ—मनानें जें कर्म केलें तेंच कर्म यथार्थ केलें असें मी मानितो; कारण ज्या देहानें कांतेला आलिंगन केलें त्याच शरीरानें कन्येलाही आ-

लिंगन केलें; परंतु हें आलिंगन बाह्यक्रियेनें जरी समान दिसतें तरी त्यांतील मनोभाव भिन्न असल्यामुळें तें एकच आलिंगन दोन प्रकारचें होतें. (यात्ररून मनाच्या एकाग्रतेनेंच सर्व विहित कर्म केलीं असतां सर्व पुरुषार्थसिद्धि प्राप्त होत.) ॥ ३६ ॥

रायः कलत्रं पशवः सुतादयो गृहा मही कुंजरको-
शभूतयः, सर्वेऽर्थकामाः क्षणभंगुरायुषः कुर्वति म-
र्त्यस्य कियत् प्रियम् चलाः ॥ ३७ ॥

अर्थ—अनेक प्रकारचीं धनें, स्त्रिया, गो, अश्वादिक अनेक पशू, पुत्रा-
दिक स्वजन, बहुत गृहें, पृथ्वी, गज, वस्त्र, धान्यादिकांचीं भांडारगृहें,
अनेक प्रकारच्या संपत्ति किंवा अणिमादिक आठ प्रकारचें योगसिद्धि-
संबंधी ऐश्वर्य असे सर्व हे स्वतः अशाश्वत असून क्षणभंगुर आयुष्य
असल्यामुळें मरणानें युक्त अशा मानवाचें प्रिय कितीसें कर-
णार आहेत. ॥ ३७ ॥

कौमार आचरेत् प्राज्ञो धर्मान् भागवतानिह ॥ दु-
र्लभं मानुषं जन्म तदप्यध्रुवमथदम् ॥ ३८ ॥

अर्थ—जो ज्ञानवान् असेल त्यानें या लोकीं कुमारवयापामूनच श्रवण-
कीर्तनादिक भागवतधर्माचें आचरण करावें; कारण मनुष्य जन्म दुर्लभ
असून तें अस्थिर आहे तथापि धर्मादि सकल पुरुषार्थदायक आहे. ॥ ३८ ॥

कथं प्रियायात्यनुकंपितायाः संगं रहस्यं रुचिरां-
श्र मंत्रान् ॥ सुदृत्सु च स्नेहवशः शिशूनां कला-
क्षराणामनुरक्तचित्तः ॥ ३९ ॥

अर्थ—असें कुमारावस्थेपामून भागवतधर्म आचरण करण्याचें कारण असें
कीं, पुढें तारुण्यावस्थेंत आत प्रेमास्पद झालेल्या भार्येचा एकांत संग,
तिचे प्रियमंत्र (गुप्तविचार), तसेच सुदृत् (संबंधी किंवा मित्र) पुत्र

यांवर स्नेह व बालकांचीं अस्पष्ट (चोबडीं) मधुर भाषणें यांविषयीं आसक्त झाला असतां तो पश्चात् या दुरंत मोहांतून मुक्त होण्यास कसा समर्थ होईल ? यास्तव हें बंधन आपणास होण्यापूर्वीच त्यानें कौमार-वयापासून भागवतधर्माचें आचरण करावें. ॥ ३९ ॥

अहो एषां वरं जन्म सर्वप्राण्युपजीवनम् ॥ सुजन-
स्येव येषां वै विमुखा यांति नार्थिनः ॥ ४० ॥

अर्थ—या वृक्षांपासून सर्व प्राणिमात्रांचें उपजीवन होतें; तस्मात् यां जन्म श्रेष्ठ आहे, आणि यांजपासून यात्रक विमुख जात नाहींत. या वरून यांचें जन्म केवळ साधूसारखेंच आहे हें आश्चर्य आहे. ॥ ४० ॥

पत्रपुष्पफलच्छायामूलवल्कलदारुभिः ॥ गंधनिर्या-
सभस्मास्थितोक्मैः कामान् वितन्वते ॥ ४१ ॥

अर्थ—याचा अनुभव असा कीं, हे वृक्ष, स्वकीय पत्रें, पुष्पें, फलें, छाया, मूलें, वल्कलें, काष्ठें, गंध, निर्यास (चीक), भस्म, अस्थि, (आंठळी), व तोकम (कोमल अंकुर) या पदार्थांनीं प्राण्यांचे मनोरथ पूर्ण करितात. ४१

एतावज्जन्मसाफल्यं देहिनामिह देहिषु ॥
प्राणैरर्थैर्धिया वाचा श्रेय एवाचरेत् सदा ॥ ४२ ॥

अर्थ—तस्मात् या मनुष्यलोकीं देहधारी जनांच्या जन्माचें साफल्य इत-केंच आहे कीं, त्यांनीं स्वकीय प्राण, अर्थ, बुद्धि, व वाणी या साधन सामग्रीनं प्राणिमात्रांविषयीं सर्वदां कल्याणमार्गाचेंच आचरण करीत असावें. ॥ ४२ ॥

कुरंगमातंगंपतंगभृगमीना हताः पंचभिरेव पंच ॥

एकः प्रमादी स कथं न हन्यते यस्यैव ते पंचभिरे-

व पंच ॥ ४३ ॥

अर्थ—हरिण गायनरूप शब्दविषयानें मृत्यु पावतो; गज, हत्तिणीच्या अंगसंगरूप स्पर्शविषयानें मरण पावतो; पतंगनामकपक्षी, दीपांत रूपविषयाच्या योगानें मरण पावतो; भ्रमर, गंध (सुवास) विषयाच्या संबधानें मृत्युमुखांत जातो; व मत्स्य रसविषयावरील आसक्तीमुळे प्राणास मुक्तो. असे पांच जातींचे पशु एकेक विषयाच्या आसक्ततेनें जीवितास मुक्तात. तेव्हां ज्याच्या पांचही इंद्रियांची विषयांविषयी आसक्ति आहे तो एकाकी स्वहिताविषयी असावध असल्यामुळे तो कसा त्या पंचविषयासक्तीनें मृत्यु पावणार नाही? पावेल. ॥ ४३ ॥

पथि स्थितं तिष्ठति दिष्टरक्षितं गृहे स्थितं तद्विह-
तं विनश्यति ॥ जीवत्यनार्थोपि तदीक्षतो वने गृ-
हेपि गुप्तो स्य हतो न जीवति ॥ ४४ ॥

अर्थ—जी वस्तु आपल्या प्रारब्धी असते ती मार्गांत पडली तरी सुरक्षित राहते आणि जी वस्तु आपल्या दैवीच नाही ती गृहांत रक्षण करून ठेविली तरी नष्ट होते तसाच कोणी अनाथप्राणी वनांत जरी असला तरी तो ईश्वराच्या कृपादृष्टीनें वांचतो, आणि सनाथप्राणी घरांत रक्षण करून ठेवला तरी तो परमेश्वराची कृपा नसली तर वांचत नाही. ॥ ४४ ॥

मनोरथान् करोत्युच्चैर्जनो दैवहतानपि ॥ सि-
द्धयसिद्ध्योः समं कुर्यात् दैवं हि फलसाधनम् ॥ ४५ ॥

अर्थ—हा जन, आपले मनोरथ दैवानें कुंठित असले तरी तो उत्कृष्ट प्रकारानें ते करीत असतो; परंतु त्या मनोरथांचें फल साध्य होण्याविषयी दैवच मुख्यत्वंकरून कारण आहे; यास्तव मनुष्यानें स्वकीय मनोरथांची सिद्धि होणें किंवा सिद्धि न होणें, याविषयी समान बुद्धीनें यत्न करावा ह्मणजे त्यास हर्ष खेद होत नाहीत. आणि अशी मनोरथ फलसिद्धि दैवाधीन आहे यास्तव त्यानें सर्वदा देवास शरण असावें, ह्मणजे त्याची फलसिद्धि होते. ॥ ४५ ॥

विश्वामित्रपराशरप्रभृतयो वातांबुपर्णाशनास्तेपि
 स्त्रीमुखपंकजं सुललितं दृष्ट्वैव मोहं गताः ॥ शा-
 ल्यन्नं सघृतं पयोदधियुतं भुञ्जति ये मानवास्तेषा-
 मिन्द्रियनिग्रहो यदि भवेद्दिध्यस्तरेत् सागरे ॥ ४६ ॥

अर्थ—विश्वामित्र व पराशरादिक ऋषि, वायु, उदक आणि शुष्कपर्ण यांचेच भक्षण करीत असतांही स्त्रियांचे सुंदर मुखकमल अवलोकन करतांच मोह पावले, तेव्हां घृत, दुग्ध आणि (दही) यांसहित उत्तम शाल्योदन, भक्षण करणारे जे मानव आहेत त्यांस इंद्रियनिग्रह जर होईल तर सागरांत विंध्याद्रि (पर्वत) तरल्याप्रमाणे होईल. ॥ ४६ ॥

दुर्जनः परिहर्त्तव्यो विद्ययालंकृतोपि सन् ॥ म-
 णिना भूषितः सर्पः किमसौ न भयंकरः ॥ ४७ ॥

अर्थ—जो मनुष्य दुर्जन आहे तो विद्येने अलंकृत ह्यणजे विद्वान् असला तरी त्यास दूर करावे; यास दृष्टांत असा कीं, सर्प जरी रत्नमण्याने भूषित आहे तथापि तो लोकांस भयंकर नाही कीं काय? ॥ ४७ ॥

अपूर्वसनाव्यालाः खलाननबिलेशयाः ॥ कर्णमू-
 ले स्पृशंत्यन्यं हरंत्यन्यस्य जीवितम् ॥ ४८ ॥

अर्थ—जिव्हा ह्याच कोणी एक अद्भुत सर्प, दुर्जनमुखरूप बिळांत राहून अन्य जनांच्या कर्णमूलास स्पर्श करून इतरांचे जीवित हरण करितात. ४८

न दुर्जनः सज्जनतामुपैति बहुप्रकारैरपि सेव्य-
 मानः ॥ भूयो ऽपि सिक्तः पयसा घृतेन न निवृ-
 क्षो मधुरत्वमेति ॥ ४९ ॥

अर्थ—जो दुर्जन आहे त्याची बहुत प्रकारांनी सेवा केली तरी त्यास स-
ज्जनत्व प्राप्त होत नाही; याविषयी दृष्टांत असा की, निंबवृक्षास दुग्ध व
वृत यांनी वारंवार सिंचन केलें तरी त्या वृक्षास जसा मधुर रस प्राप्त होत
नाहीं तद्वत् ॥ ४९ ॥

खलः सर्षपमात्राणि परच्छिद्राणि पश्यति ॥ आत्मनो

त्रिल्वमात्राणि पश्यन्नपि न पश्यति ॥ ५० ॥

अर्थ—जो खल आहे तो इतरांचे दोष मोहरी इतके बारीक असले तरी
त्यांस शोषून काढितो. आणि तो दुर्जन आपले दोष त्रिल्वफला-
(बेलफळ) समान मोठे असले तरी त्या दोषांस पाहून न पाहिल्या-
सारिखें करितो. ॥ ५० ॥

खलानां कंटकानां च द्विविधैव प्रतिक्रिया ॥ उपा-

नन्मुखभंगो वा दुरतो वा विसर्जनम् ॥ ५१ ॥

अर्थ—दुर्जन व कंटक (कांटे) यांजवर दोन प्रकारचीच प्रतिक्रिया
(प्रतीकार) आहे. ती अशी की, उपानहानें (जोड्यानें) त्यांच्या मुखा-
चा भंग करावा किंवा त्यांचा त्याग करावा. ॥ ५१ ॥

न विना परवादेन रमते दुर्जनो जनः ॥ काकः स-

र्वरसान् भुंक्ते विनाऽमध्ये न तृप्यति ॥ ५२ ॥

अर्थ—जो दुर्जन आहे तो परनिंदांचून संतोष पावत नाही. यावि-
षयी दृष्टांत असा की, जरी काकपक्षी सर्व रसांचें भक्षण करतो तरी तो
अपवित्र रसावांचून तृप्त होत नाही तद्वत् ॥ ५२ ॥

सर्पः क्रूरः खलः क्रूरः सर्पात् क्रूरतरः खलः ॥ मंत्रे-

ण शाम्यते सर्पो न खलः शाम्यते कदा ॥ ५३ ॥

अर्थ-सर्प आणि दुष्ट हे दोघेही क्रूर खरे; परंतु त्यांत सर्पापेक्षांही खल (दुष्ट) अत्यंत क्रूर आहे; कारण सर्पावर मंत्र घातला असतां तो शांत होतां आणि खल कदापि कोणत्याही उपायानें शांत होत, नाही. ॥९३॥

देवकीतनयपूजनपूतः पूतनारिचरणोदकधूतः ॥ यद्यहं
स्मृतधनंजयसूतः किं करिष्यति स मा यमदुतः ॥५४॥

अर्थ-मी जर देवकीनंदनाच्या पूजनानें पवित्र होऊन त्याच पूतना-
रीच्या चरणोदकानें शुद्ध झालों आणि मी जर अर्जुनसारख्याचें स्मरण
केलें तर यमदूत मला काय करणार आहे ? मजपुढें त्याचें कांहीं एक
चालावयाचें नाही. ॥ ५४ ॥

तद्दिनं दुर्दिनं मन्ये यत्र मित्रागमो न हि ॥ तद्दि-
नं दुर्दिनं मन्ये यत्र मित्रागमो न हि ॥ ५५ ॥

अर्थ-ज्या दिवशीं सूर्यदर्शन होत नाही त्या दिवसास मी दुर्दिन असें
मानितों. तसेंच ज्या दिवशीं आपले घरीं मित्रांचें आगमन होत नाही
त्या दिवसासही मी दुर्दिन असें मानितों ॥ ५५ ॥

किटिस्तु धरणीधरः कति न संति भूदारकाः, मरुत्तु
मलयानिलः कति न संति झंझानिलाः ॥ गिरिस्तु
कनकाचलः कति न संति चाश्मव्रजाः, प्रभुस्तु विबुधा-
श्रयः कति न संति कुक्षिंभराः ॥ ५६ ॥

अर्थ-ज्यानें प्रलयोदकांतून पृथ्वीचा उद्धार केला तोच एक वराह,
बाकीचे पुष्कळ वराह आहेत; परंतु ते केवल पृथ्वीचें विदारण मात्र कर-
णारे आहेत, त्यांपासून दुसरा उपयोग कांहीं नाही. तसाच जो मलयपर्वता-
वरील सुगंध वायु तोच स्तुत्य आहे, जे झंझावात (पर्जन्यवृष्टियुक्त) आहेत ते
असून नसून काय उपयोग ? त्याचप्रमाणें जो मेरुनामक सुवर्णपर्वत आहे,

तोच एक श्रेष्ठ आहे. अन्य जे पर्वत ते पाषाणसमुदायरूपच आहेत. तसाच जो राजा ज्ञानिजनांच्या आश्रयानें वर्ततो तोच प्रभु यथार्थ जाणावा. आणि अशा सन्मार्गानें प्रजा पालनावर लक्ष्य न देतां केवल जे राजे आपल्या कुक्षीच धनानें भरितात ते राजे निंद्य समजावे ॥ ९६ ॥

चेतोहरा युवतयः स्वमनोनुकूलाः सद्बांधवाः प्रणत-
नम्रगिरश्च भृत्याः ॥ गर्जति दंतिनिवहास्तरला-
स्तुरंगाः संमीलने नयनयोर्नहि किञ्चिदस्ति ॥५७॥

अर्थ—अंतःकरणास हरण करणाऱ्या तरुण स्त्रिया, आपल्या मनोगतानुसार अनुकूल उत्तम बांधव, स्वयें विनयसंपन्न असून नम्र रीतीनें भाषण करणारे सेवक तसेच गजांचे समुदाय व चंचल अश्वही गर्जना करित आहेत असें जरी सर्व ऐश्वर्य अनुकूल असलें तरी तें नेत्र झांकल्यावर आपणास किमपि उपयुक्त नाही, असें जाणावे. ॥ ९७ ॥

शिवयोः सुधाहरिद्रादीप्तिमतोः सारभृज्जगत्त्पित्रोः॥
त्रिभुवनविघ्नध्वंसी करिकल्पः कश्चिदरुणिमा
जयति ॥ ५८ ॥

अर्थ—सुधा (चुना) सट्टश शुभ्रकांति शिव आणि हरिद्रेसारखी पीतवर्ण कांतियुक्त पार्वती या जगाच्या मातापितरांचें सार धारण करणारा असून, त्रिभुवनांतील विघ्नांचा नाशक असा गजतुल्य कोणी एक आरक्तवर्ण गजानन देव सर्वोत्कर्षानें वर्तत आहे. ॥ ५८ ॥

कस्त्वं शूली मृगय भिपजं नीलकंठः प्रियेऽहं, केका-
मेकां कुरु पशुपतिर्नैव दृष्टे विषाणे ॥ स्थाणुर्मुग्धे

* वीर्य. * हळद व चुना यांच्या संयोगानें होणाऱ्या लोकप्रसिद्ध वर्णागारखा.

१९ २० १८ २२ २१ २४ २३
 न वदति तरुर्जीवितेशः शिवाया गच्छारण्यं
 २५ २८ २७ २६
 वचनजडः पातु वश्वंद्रचूडः ॥ ५९ ॥

अर्थ—कोण तू? मी शूली ह्मणजे त्रिशूलधारी शिव आहे. तेव्हां पार्वतीने उत्तर दिले की, आपण शूलरोगाने व्यथित असला तर वैद्याचा शोध करावा. हे प्रिये, मी नीलकंठ आहे. मयूरही नीलकंठ आहे तर तुम्ही एकवार मयूरासारखा शब्द करा बरे! मी पशुपति आहे तर मस्तकावर दोन शृंगे कां दिसत नाहीत? हे मुग्धे, मी स्थाणु (अचल) आहे, वृक्षही अचल आहे, परंतु तो भाषण करीत नाही, त्याकालीं शिव बोलले की, मी शिवा (पार्वती) जी तिचा प्राणनाथ आहे. तेव्हां त्या विनोदप्रसंगीं पार्वती ह्मणाली की, शिवा हे नाम कोल्हीचेंही आहे. यावरून तुम्ही तिचे प्राणनाथ असला तर अरण्यांत जावे. अशा पार्वतीच्या प्रत्युत्तरांनीं कुंठित झालेला चंद्रचूड तुम्हांस रक्षण करो. ॥ ५९ ॥

३ ४ २ १ ८ ७ ९ ५ ६
 केयं मध्न्यंधकारे तिमिरमिह कुतः सुभ्रु कांतेंदु-
 १२ १० १३ ११ १४ १५ १६ १८
 युक्ते, कांताप्यत्रास्ति काचिन्ननु भवतु मया पृष्ट-
 १७ २१ १९ २० २२ २३ २८ २६ २७
 मेतावदेव ॥ नाहं हंहं करोमीत्यपनयशिरसस्तू-
 २५ २४ २९ ३१ ३० ३२
 र्णमेनामिदानीमित्थं प्रोक्तो भवान्या प्रतिवचनजि-
 ३५ ३४ ३३
 तः पातु वश्वंद्रचूडः ॥ ६० ॥

अर्थ—एके समयीं पार्वतीने शिवाच्या मस्तकीं गंगेस अवलोकन करून त्यांस प्रश्न केला, हे अंधकारे (अंधकासुरशत्रो) तुमच्या मस्तकीं ही स्त्री कोण आहे? तेव्हां अंधकारांत ही कोण आहे असा प्रश्नाचा आशय घेऊन शिव उत्तर देतात हे सुंदर भृकुटिप्रिये, रम्यचंद्रयुक्त या मस्तकावर अंधकार कोठून असेल यावरून येथे अन्य स्त्रीचा कसा संभव होईल? तेव्हां रम्यचंद्रयुक्त मस्तकावर हा शिवाचा आशय न घेतां कांता आणि चंद्र एतद्युक्त मस्तकावर असा अर्थ मनांत घेऊन पार्वती पुनः ह्मणते की, या स्थलीं कोणी कांता आहे का-

य ? ते स्पर्शां शिव बोलले कीं, असली तर असो. त्या कार्ती पार्वती ह्यणा ह्यां राजा इतकेच विचारिले होते तेव्हां 'कांतेंद्रयुक्ते' या पदांत कांता व इंद्रु असा द्वंद्वसमास मी करीत नाही; तर कांत ह्यणजे रम्य जो इंद्रु असा कर्मधारय समास करतो. हा त्यांचा भाव न घेतां मी तिला भार्या करणार नाही, हा अर्थ मनांत घेऊन पार्वती ह्यणाली कीं, असे आहे तर तुम्हीं मस्तकावरून तिला याकार्ती शीघ्र दूर करा. अशा पार्वतीशी झालेल्या प्रश्नोत्तर संभाषणांतिल प्रत्युत्तरांत पराजित झालेला चंद्रशेखर तुमधे रक्षण करो. असा या श्लोकाचा भावार्थ आहे.

पाणिग्रहे पुलकितं वपुशं भूतिभूषितं जयति ॥

अंकुरित इव मनोभूर्यस्मिन् भस्मावशेषोपि ॥६१॥

अर्थ—पार्वतीच्या पाणिग्रहणाविषयी हर्षरोमांचांनी युक्त झालेले असून भस्माने भूषित असे शिवाचे स्वरूप सर्वोत्कृष्ट दिसू लागले; कारण मदन पूर्वी भस्मावशेष झाला असूनही त्याकार्ती शिवस्वरूपांत अंकुरित झाल्यासारखा दिसू लागला अशी शिवाच्या स्वरूपांत अत्यंत शोभा दिसत होती. ॥ ६१ ॥

पार्वतीफणिवालेंदुभस्ममंदाकिनीयुता ॥ पवर्गरचि
ता मूर्तिरपवर्गप्रदायिनी ॥ ६२ ॥

अर्थ—तशीच पार्वती, वासुकीप्रमुख फणी (नाग), बालचंद्र, भस्म, मंदाकिनी, (भागीरथी) या क्रमाने पवर्गाच्या आदिअक्षरयुक्त पार्वती-प्रभृति पदार्थांनी जरी शिवमूर्ति युक्त आहे तथापि ती भक्तांस अपवर्ग (मोक्ष) प्रदायक आहे. ॥ ६२ ॥

भवान् हि भगवानेव गतो भेदः परस्परम् ॥ म-
हत्या गदया युक्तः सत्यभामासमन्वितः ॥६३॥

अर्थ—अहो श्रीकृष्णा, आपण साक्षात् भगवानच आहां, यावरून तुमच्या स्वरूपांत व भगवानाच्या स्वरूपांत परस्पर भेद नाही; कारण

मूलरूपी भगवान् मोक्ष्या गदेनै युक्त आहे आणि तुमचें हें अवताररूप तर उत्सव, दान व दया यांनी युक्त आहे. तसाच तो भगवान् सत्य, क्रांति, व लक्ष्मी यांनी युक्त असून तुम्हीं सत्यभामा नामक भार्येमें युक्त आहां. ॥ ६३ ॥

अंगुल्या कः कपाटं प्रहरति कुटिले माधवः किं व
संतो, नो चक्री किं कुलालो न हि धरणिधर किं
द्विजिह्वः फणींद्रः ॥ नाहं घोराहिमर्दी किमसि
खगपतिर्नो हरिः किं कपींद्र, इत्येवं सत्यभामाप्रति-
वचनजितः पातु वश्रक्रपाणिः ॥ ६४ ॥

अर्थ—एके दिवशीं रात्रौ श्रीकृष्णानीं सत्यभामेच्या मंदिरीं येऊन द्वार चोटीनें वाजविलें. तेसमयीं आंतून सत्यभामेनें प्रश्न केला कीं, द्वारावर अंगुलीनें प्रहार कोण करीत आहे. तेव्हां श्रीकृष्णानें उत्तर दिलें का, हे कुटिले मी माधव (लक्ष्मीपति) आहे. त्या कार्ती माधव हें नांव वसंतऋतूचेंही आहे; यावरून तिणें प्रत्युत्तर दिलें कीं, तूं वसंत आहेस काय ? मी चक्रधारी आहे. तूं कुलाल (कुंभार) आहेस काय ? मी धरणीधर आहे, तूं जिह्वाद्वययुक्त नागाधिपति शेष आहेस काय ? मी कालिया नामक क्रूर सर्पाचें मर्दन करणारा आहे, तूं पक्षिस्वामी गरुड आहेस काय ? तेव्हां कृष्णानें भाषण केलें कीं, गरुड नाही तर मी हरि आहे. तरी हरि हें नांव वानराचेंही आहे तस्मात् तूं कोणी कपिश्रेष्ठ आहेस काय ? अशा प्रकारें सत्यभामेच्या प्रत्युत्तरांनीं पराजितपूर्वत्वेला चक्रपाणी श्रीकृष्ण तुमचें संरक्षण करो ॥ ६४ ॥

स्वेदस्ते कथमीदृशः प्रियतमे त्वन्नेत्रे विभो,
कस्माद्देपितमेतदिदुवदने भोगींद्रभीक्ष्णदीव ॥ रो-
मांचः कथमेष देव भगवन् गंगाभसा सीकरैरि-
त्थं भर्तारि भावगोपनपरा गौरी चिरं पातु वः ॥ ६५ ॥

अर्थ—कोणी एके समयीं शंकर, पार्वतीला प्रश्न करीत होतें कीं, हे अति-
प्रिये तुला असा घर्म कशानें आला ? तेव्हां तिनें उत्तर दिलें कीं, हे
विभो, तुमच्या तृतीयनेत्रसंबंधी अग्नीच्या योगानें हा घर्म (घाम)
आला आहे. असो परंतु हे चंद्रवदने, तुझ्या अंगीं हा कंप काय कार-
णानें उत्पन्न झाला आहे ? ते समयीं पार्वतीनें उत्तर दिलें कीं, तुमच्या
अंगावरील भूषणभूत नागराजांच्या भीतीनें हा कंप उत्पन्न झाला आहे.
वरें परंतु तुझ्या अंगावर हे रोमांच कशानें आले ? त्या कालीं तिणें
उत्तर दिलें कीं, हे भगवन् देवा, तुमच्या मस्तकावरील गंगोदकाच्या तु-
षारांनीं हे रोमांच आले आहेत. अशा रीतीनें भर्त्याच्या अग्रभागीं आ-
पला कामोद्दीपन संबंधी भाव गुप्त करणारी पार्वती तुमचें चिरकाल
रक्षण करो ॥ ६५ ॥

१ भिक्षुः २ क्वास्ति ३ बलेर्मखे ४ पशुपतिः ५ किं नास्त्य-
६ ७ सौ गोकुले, ८ मुग्धे ९ पन्नगभूषणः १० सखि सदा शेते
११ च तस्योपरि १२ ॥ आर्ये १३ मुंच १४ विषादमाशु १५ कमले
१६ नाहं प्रकृत्याचला, १७ चेत्यं १८ वै १९ गिरिजासमुद्रसुतयोः
२० संभाषणं पातु वः २१ ॥ ६६ ॥

अर्थ—कोणी एके समयीं लक्ष्मीनें पार्वतीला प्रश्न केला कीं, भिक्षुरूपी
तुझा पति कोठें आहे ? तेव्हां तिणें उत्तर दिलें कीं, बलीच्या यज्ञांत हो-
ता. ते सर्पानां जरी ह्मणाली पशुपति कोठें आहे ? तेव्हां पार्वती ह्मणाली
कीं, तो गान्धायक नाहीं काय ? त्या कालीं लक्ष्मी पुनः ह्मणाली हे मुग्धे,
सर्पभूषण कोठें आहे ? तेव्हां तिणें उत्तर केलें कीं, हे सखि तो तर सर्वदां स-
र्पावर शयन करि आहे. तेव्हां लक्ष्मी बोलली हे आर्ये, तूं विषादाचा (खेद
अथवा विषमक्षयपाशेव याचा) शीघ्र त्याग कर. तेव्हां पार्वती बोलली
हे लक्ष्मी, मी त्या-
पार्वती व समुद्रकन्या लक्ष्मी यांचें विनोदपर झालेलें संभाषण तुमचें रक्ष-
ण करो. ॥ ६७ ॥

पार्वतीमोषधीमेकामपर्णां मृगयामहे ॥ शूलो
हालाहलं पीत्वा यया मृत्युंजयोऽभवत् ॥ ६७ ॥

अर्थ—कोणी कवि ह्यणतात कीं, पर्वतसंबंधि व पर्वतकन्या असून पर्णा (पानें) रहित व अपर्णा नामक अशा एका ओषधीचा शोध आर्हो क-
रीत आर्हो; कारण शूलरोगी व त्रिशूलधारी शिव हालाहल नामक विष
प्राशन करूनही जिच्या योगानें मृत्युनाशक व मृत्युंजय नामानें प्रसिद्ध
झाला आहे. ॥ ६७ ॥

अस्त्रामास तृणं प्रियाद्रुहि तृणामास स्मरारे-
धनुर्दारामास मुनेः शिलापि नृवरामास स्वयं
पादुका ॥ कुल्यामास महार्णवोपि कपयो योधां-
वभूवुस्तदा पौलस्त्यो मशकां वभूव भगवंस्त्वं
मानुषामासिथाः ॥ ६८ ॥

अर्थ—हे भगवान्, तुम्हीं ज्याकालीं मनुष्यांत रामावतार घेतला होता, त्या
कालीं सीता व लक्ष्मण यांसह तुम्हीं दंडकारण्यांत गेलां असतां तेथें तुम-
च्या प्रिय सीतेचा द्रोह करण्याविषयीं आलेल्या काकाकर आपण दर्भ
टाकला तो त्यास अस्त्ररूप झाला. तसेंच सीतास्वयंवर प्रसंगीं मदनारी
शिवाचें धनुष्य तृणासारखें तुम्हीं लीलेनें भंग केलें आणि शिलारूप झा-
लेली अहल्या तुमच्या चरण रजस्पर्शानें तत्काल पुनः पूर्ववत् गौतम मु-
नीची भार्या झाली. त्याचप्रमाणें तुम्हीं वनवासास गेल्यानंतर तुमच्या पादुका-
च स्वयें राजपदारूढ झाल्या. पश्चात् तुम्हीं स्वनामप्रतापानें शिला पाण्या-
वर तारून लंकेत जाण्यासाठीं समुद्रावर सेतु बांधिला. तेव्हां तो महान्
समुद्र असूनही सेतूच्या योगानें नवीन केलेल्या अल्पनदीसारखा झाला.
तसेंच त्याकालीं वानर वीर योद्धे झाले व त्या युद्ध प्रसंगीं पुलस्त्यमुनी वं-
शस्थ त्रैलोक्य विजयी रावण मशकप्राय तुच्छ झाला असें रामाचें माहा-
त्म्य आहे. ॥ ६८ ॥

अद्यापि नाश्नति हरः किल कालकूटं कूर्मो वि-
 भर्ति धरणीं खलु पृष्ठभागे ॥ अंभोनिधिर्वहति
 दुःसहवाडवाग्निमंगीकृतं सुकृतिनः परिपाल-
 यन्ति ॥ ६९ ॥

अर्थ—जे साधु आहेत ते अंगीकारिलेल्या वस्तूचे पालनच करितात, त्या-
 ग करीत नाहीत, याचा अनुभव असा कीं, शंकर स्वयं प्राशन केलेल्या का-
 लकूट विषाचा त्याग अद्यापि करीतच नाहीत. तसाच कूर्म आपल्या पृष्ठ-
 भागावर निश्चयंकरून धरणीला धारण करतो आणि उदकनिधि समुद्र दुः-
 खानेही सहन करण्याविषयीं अशक्य अशा वाडव नामक अशीला
 वहात आहे. ॥ ६९ ॥

गुरुणा स्तनभारेण मुखचंद्रेण भास्वता ॥ शनैश्चरा-
 भ्यां पादाभ्यां रेजे ग्रहमयीव सा ॥ ७० ॥

अर्थ—गुरु (महान्) स्तनभार, कांतियुक्त मुखचंद्र व शनैश्चरासारखे
 मंदगतियुक्त चरण अशा अवयवांच्या योगाने स्त्री ग्रहमय शोभते. ॥ ७० ॥

मुखेन चंद्रकांतेन महानीलैः शिरोरुहैः ॥ पाणिभ्यां
 पद्मरागाभ्यां रेजे रत्नमयीव सा ॥ ७१ ॥

अर्थ—मुख हाच कोणीएक चंद्रकांत मणि तसेच इंद्रनीलमणि सदृश म-
 स्तकावरील कृष्णवर्ण केश व पद्मराग मणितुल्य आरक्त हस्त या अवय-
 वांनीं तरुण स्त्री रत्नस्वरूप शोभते. ॥ ७१ ॥

संमोहयन्ति मदयन्ति विडम्बयन्ति निर्भत्सयन्ति रमयन्ति
 विषादयन्ति ॥ एताः प्रविश्य सदयं तद्दयं नराणां किं
 नाम वामन्यना न समाचरन्ति ॥ ७२ ॥

अर्थ—ह्या स्त्रिया स्वकीय भावांनी पुरुषांस अत्यंत मोहित करतात, निले उज करतात, हेळना करतात, निर्भत्सना करतात, खेद उत्पन्न करतात, तस्मात् अशा ह्या मृगनयना सुंदर स्त्रिया पुरुषांच्या सद्य हृदयांत प्रवेश करून काय एक आचरण करित नाहीत? तर त्या सर्वे कार्ये करण्याविषयी समर्थ आहेत असं स्त्रियांचं चरित्र विचित्र आहे. ॥ ७२ ॥

भ्रूचातुर्याकुंचिताक्षाः कटाक्षाः स्निग्धा वाचो ल-
ज्जिताश्चैव हासाः ॥ लीलामंदं प्रस्थितं च स्थितं
च स्त्रीणामेतद्भूषणं चायुधं च ॥ ७३ ॥

अर्थ—भ्रुकुटि चातुर्याने आकुंचित नेत्रकटाक्ष, प्रीतियुक्त माषणे, लज्जायुक्त हास्य, लीलेने मंद मंद गमन करणे, व उभे राहणे, इत्यादि प्रकार स्त्रियांचे स्वभावसिद्ध भूषण असून पुरुषांस वश करण्याचे आयुधही आहे. ॥ ७३ ॥

मुग्धे धानुष्मता चैयमपूर्वा त्वयि दृश्यते ॥ यथा
विध्यसि चेतांसि गुणैरेव न सायकैः ॥ ७४ ॥

अर्थ—हे सुंदरी, तुझ्या अंगी अद्भुत धनुर्वारित्व दिसत आहे. तें असे की, लोकांत जे धनुर्वारी आहेत, त्यांस बाणाची अपेक्षा असून ज्या लक्ष्याम वेध करावयाचा असेल तें प्रत्यक्ष असावे लागतं. आणि तूं तर केवल स्वकीय * गुणांनीच पुरुषांच्या अंतःकरणाम विद्ध करतेस. तें अंतःकरण दृष्टिगोचर नाही, व तुला पुरुषांच्या अंतःकरणाम वेध करण्याविषयी मुळीच बाणाची अपेक्षा नाही. ॥ ७४ ॥

वाले तवाधरसुधारसपानकाले चेतो मदीयमभिवां-
छति शेषभावम् ॥ आलिंगने तव विरोचनपौत्रभाव-
माखंडलत्वमखिलांगनिरीक्षणेषु ॥ ७५ ॥

* धनुष्याकडे दोगी व स्त्रीचा ठिकाणी सांदीयादिक.

अर्थ—हे बाले, तुझ्या अधरामृतरूप रसाच्या प्राशनकार्त्वी माझ्या चि-
त्तास असे वाटते की, मी जर या कार्त्वी शेषस्वरूप असतो तर मी अनेक
मुखांनी तुझे अधरामृत पान केले असते. तशाच तुझ्या आलिंगनसमर्थी
विरोचनपौत्र जो सहस्रार्जुन त्या सारख्या सहस्र भुजांची इच्छा मला
होत्ये. आणि तुझ्या सर्वांग सौंदर्याच्या अवलोकनाविषयी मला इंद्रासार-
खे सहस्र नेत्र असते तर मी तुझे पूर्ण सौंदर्य अवलोकन केले असते. ७५

उत्साहसंपन्नमदीर्घसूत्रं क्रियाविधिज्ञं व्यसनेष्वस-
क्तम् ॥ शूरं कृतज्ञं दृढसौहृदं च लक्ष्मीः स्वयं याति
निवासहेतोः ॥ ७६ ॥

अर्थ—जो पुरुष सर्वदा आनंदांत असून दीर्घसूत्री नसेल, आणि सर्व
सत्कर्मांचा विधि जाणणारा, दुर्व्यसनाविषयी आसक्त नसणारा, शूर,
कोणीही केलेले उपकार किंवा सेवा यांस जाणणारा व सज्जनाशी दृढ
स्नेहानें वर्तणारा अशा मानवाच्या सन्निध वास करण्याच्या हेतूने लक्ष्मी
स्वयमेव प्राप्त होत्ये. ॥ ७६ ॥

तक्षकस्य विषं दंते मक्षिकाया विषं शिरः ॥ वृश्चि-
कस्य विषं पुच्छं सर्वांगे दुर्जनो विषम् ॥ ७७ ॥

अर्थ—तक्षका (सर्प) च्या दंतांत विष आहे. मक्षिकेचे मस्तकीं विष
आहे. तसेच वृश्चिकाचे (विंचू) पुच्छ विष असून दुर्जन तर सर्वांगी
केवळ विषमूर्तिच असतो. ॥ ७७ ॥

तृणं ब्रह्मविदः स्वर्गस्तृणं शूरस्य जीवितम् ॥ जि-
ताक्षस्य तृणं नारी निस्पृहस्य तृणं जगत् ॥ ७८ ॥

अर्थ—ब्रह्मवेद्यास स्वर्ग तृणासमान तुच्छ असतो. शूरास जीवित
तृणप्राय असते. जितेंद्रिय पुरुषास स्त्री तृणतुल्य असत्ये, आणि निस्पृह
लोकांस सकळ जगत् तृणवत् असते. ॥ ७८ ॥

पलाशकुसुमभ्रांत्या शुक्रतुंडे पतत्यलिः ॥ सोपि जंबू-
फलभ्रांत्या तमलिं धर्तुमिच्छति ॥ ७९ ॥

अर्थ—कोणी एके समयीं एका वृक्षशाखेवर राघु बसला होता त्याची चोंच आरक्तवर्ण असल्यामुळे त्यावर पलाश पुष्पाच्या (पळसाच्या फुलाच्या) भ्रांतीने त्या राघूच्या तोंडावर वरून भ्रमर आला. ते समयीं भ्रमराच्या कृष्णवर्णामुळे त्यावर जंबूफलाची (जांबूळाची) भ्रांति राघूस होऊन तो राघूही त्या भ्रमरास धरावे अशी इच्छा करून लागला. ॥ ७९ ॥

अव्यवसायिनमलसं दैवपरं साहसाच्च परिहीनम् ॥
प्रमदा पतिमिव वृद्धं नेच्छति लक्ष्मीरुपस्थातुम् ॥ ८० ॥

अर्थ—निरुद्योगी, आळशी, केवळ दैवावरच स्वस्थ बसणारा, कोणत्याही साहस कृत्याविषयीं न झटणारा, अशा पुरुषाजवळ वास करण्यास लक्ष्मी कधीच इच्छित नाही. यास दृष्टांत असा कीं, जशी तरुण स्त्री वृद्ध पतीस इच्छित नाही तद्वत्. ॥ ८० ॥

आलस्यं स्त्रीसेवा सरीगता जन्मभूमिवात्सल्यम् ॥
संतोषो भीरुत्वं षड् व्याघाता महत्वस्य ॥ ८१ ॥

अर्थ—आलस्य, स्त्रीसेवा, रोगीपणा, जन्मभूमीचा त्याग न करणें, संतोष व भीरुत्व (भित्रीपणा) हे सहा दोष महत्व प्राप्त होण्यास प्रतिबंधक आहेत. ॥ ८१ ॥

तुंगभद्रापयःपानं तुंगसौधाधिरोहणम् ॥ तुंगस्तनीप-
रिष्वंगस्तुंगस्य तपसः फलम् ॥ ८२ ॥

अर्थ—तुंगभद्रा नदीचे उदक प्राशन, उंच राजमंदिरादिकांवरील वास, तसेच उच्च स्तन आहेत जिचे अशा सुंदरीचे आलिंगने, हीं प्राप्त होणें हे श्रेष्ठ तपाचे फल आहे ॥ ८२ ॥

मानुष्ये सति दुर्लभा पुरुषता पुंस्त्वे पुनर्विप्रता,
 विप्रत्वे बहुविद्यतातिगुणता विद्यावतोरर्थज्ञता ॥ अर्थ-
 ज्ञस्य विचित्रवाक्यपटुता तत्रापि लोकज्ञता, लोक-
 ज्ञस्य समस्तशास्त्रविदुषो धर्मे मतिर्दुर्लभा ॥८३॥

अर्थ—कदाचित् पूर्व पुण्यार्थीने मनुष्य जन्म प्राप्त झालें तरी त्यांत पुरुष जन्म प्राप्त होणें दुर्लभ. त्यांत ब्राह्मण जन्म तर अत्यंत दुर्लभ आहे आणि ब्राह्मण जन्मांत तरी विद्वत्ता व अति गुणसंपन्नता दुर्लभ. तशांत विद्यावानासही अर्थज्ञता दुर्लभ आहे. तशीच त्यांतील विद्वानास अर्थज्ञता प्राप्त झाली तरी, त्यास विचित्र वाक्यांचा प्रयोग करणें अशक्य असतें. तथापि कदाचित् विचित्र वाक्यांचा प्रयोग करतां आला तथापि त्यास लौकिक चातुर्य नसतें परंतु एकादा लौकिक चातुर्याने युक्त असून सकल शास्त्रज्ञतायुक्त असला तरी त्यास धर्माचरणाविषयी मति होणें हें तर परम दुर्लभच आहे. एकूण सर्व गोष्टी एकत्र कधी नसतात. ॥ ८३ ॥

शत्रोरपि गुणा वाच्या दोषा वाच्या गुरोरपि ॥ स-
 वदा सर्वयत्नेन पुत्रे शिष्ये हितं वदेत् ॥ ८४ ॥

अर्थ—आपला शत्रु जरी असला तरी त्याचे गुण वर्णन करावे आणि गुरूही जरी असला तरी त्याचे दोष काढावेत. त्याचप्रमाणें पुत्र व शिष्य याविषयीं सर्वकाल सर्व प्रयत्नांने हितोपदेश करावा. ॥ ८४ ॥

सा श्रीया न मदं कुर्यात् स सुखी तृष्णयोश्चि-
 तः ॥ तन्मित्रं यस्य विश्वासः पुरुषः स जिते-
 द्रियः ॥ ८५ ॥

अर्थ—ज्या संपत्तीच्या योगानें गर्व होत नाही तिलाच संपत्ति असे म्हणावें. जो मानव तृष्णारहित असेल तोच सुखी समजावा. तथाच

ज्याचा विश्वास आपणावर असेल तोच मित्र आणि ज्याची इंद्रिये स्वाधीन असतात त्यासच पुरुष ह्मणावे ॥ ८५ ॥

सुकुले योजयेत् कन्यां पुत्रं विद्यासु योजयेत् ॥ व्य-
सने योजयेत् शत्रुमिष्ट धर्मेण योजयेत् ॥ ८६ ॥

अर्थ—कन्या उत्तम कुळांत द्यावी. पुत्राची विद्याभ्यासाकडे योजना करावी आणि शत्रूस संकटांत पाडण्याविषयी यत्न करित असावा. आणि आपलें जें प्रिय असेल त्याची योजना धर्माकडे करावी. ॥ ८६ ॥

सुलभं वस्तु सर्वस्य न यात्यादरणीयताम् ॥ स्वदार-
परिहारेण परदारार्थिनो जनाः ॥ ८७ ॥

अर्थ—लोकांत असाधारण असा नियम आहे कीं जी वस्तु सदोदित आपल्या जबळ असत्ये तिचें महत्त्व आपणास अगदीं वाटत नाहीं. याचा अनुभव असा कीं, प्रायः लोक स्वस्त्रीचा त्याग करून परस्त्रीची इच्छा करित असतात. ॥ ८७ ॥

अनुसरति करिकंपोलं भ्रमरः श्रवणेन ताड्यमानो
ऽपि ॥ गणयति न तिरस्कारं दानांधविलोचनो नी-
चः ॥ ८८ ॥

अर्थ—भ्रमरास गजानें आपल्या कर्णानें ताडून केलें तरी तो त्याच्या गा-
लावर जाऊन वसण्यास मार्गें सरत नाहीं. तसा नीच मनुष्य दात्यानें किती-
ही तिरस्कार केला, तरी तो त्या अपमानाची गणना न करितां वारंवार त्या-
जकडे जातो. कारण दानप्राप्तीच्या लोभानें त्याच नेत्र अंध झालेले
असतात. ॥ ८८ ॥

अंतः कटुरपि लघुरपि सहृत्तं यः पुमान् न सं-

१०
त्यजति ॥ स भवति सद्यो वंद्यः सर्षप इव सर्व-
११ १२ १३ १४ १६ १७
लोकस्य ॥ ८९ ॥

अर्थ—जो पुरुष ज्यात्यादिकांनी लघु व अंतःकरणांत तीक्ष्ण अमूनही स्वकीय सदाचरणाचा त्याग जर करीत नाही तर तो तितक्यानेच तत्काल सर्व लोकांस वंद्य होतो. यास दृष्टांत असा कीं, जसे सर्षप (मोहोऱ्या) स्वतः हलके व अभ्यंतरीं तीक्ष्ण आहेत तथापि ते सर्व लोकांस ग्राह्य आहेत तद्वत्. ॥ ८९ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६
ऊर्जितं सज्जनं दृष्ट्वा हेष्टि नीचः पुनः पुनः ॥ क-
११ १२ १३ १४ १५ १६
वलीकुरुते स्वस्थं विधुं दिवि विधुंतुदः ॥ ९० ॥

अर्थ—अतिशयित श्रीमान् झालेल्या सज्जनास पाहून नीच पुरुष त्याचा द्वेष वारंवार करतो. याचें उदाहरण असें कीं, चंद्रास व्यथा देणारा राहु आकाशस्थित चंद्रास आकाशांत जसा ग्रासितो तद्वत्. ॥ ९० ॥

१ २ ३ ४ ५ ६
एकस्य कर्म संवीक्ष्य करोत्यन्यो विगर्हितम् ॥ गता-
७ ८ ९ १० ११ १२
नुगतिको लोको न लोकः पारमार्थिकः ॥ ९१ ॥

अर्थ—एकाचें कर्म पाहून अन्य पुरुषही तसेंच निंद्य कर्म करितो. यावरून न असें सिद्ध होतें कीं, लोकांची प्रवृत्ति केवल अंधपरंपरेसारखी गतानुगतिक ह्मणजे एक गेला त्याच्यामागून दुसरा गेला अशा रीतीने असते. परंतु विचारपूर्वक परमार्थाचरणाविषयीं नसते. ॥ ९१ ॥

१ २ ४ ३ ५ ६
कुदेशमासाद्य कुतोऽर्थसंचयः कुपुत्रमासाद्य कुतो ज-
७ ८ ९ १० ११ १२
लांजलिः ॥ कुगेहिनीं प्राप्य गृहे कुतः सुखं कुशि-
१४ १५ १७ १६
ष्यमध्यापयतः कुतो यशः ॥ ९२ ॥

अर्थ—भिकार देशाचा आश्रय केल्यावर धनसंचय कोठून होणार आहे ? तसाच आपले उदरीं कुपुत्र जन्मल्यावर आपणास मरणोत्तर त्याचे हातून तिलांजली कोठून मिळणार ? तशीच व्यभिचारादि दोषांनी कुत्सित अशी पत्नी प्राप्त झाली असतां त्या गृहांत मर्ता आदिकरून तिच्यासंबंधि वर्गास सुख कसे होईल, व निंद्य शिष्यास अध्ययन सांगणाऱ्या गुरूस लोकांत यश कसे प्राप्त होईल. ॥ ९२ ॥

कचिद्रुष्टः कचित्तुष्टो रुष्टस्तुष्टः क्षणे क्षणे ॥ अ-

व्यवस्थितचित्तस्य प्रसादोपि भयंकरः ॥ ९३ ॥

अर्थ—कदाचित् रुष्ट होणारा व कदाचित् संतुष्ट होणारा असून क्षणांत रुष्ट होणारा व क्षणांत संतुष्ट होणारा अशा अव्यवस्थित चित्तयुक्त पुरुषाची प्रसन्नता झाली तरी ती आपणास भय उत्पन्न करणारीच होईल असे समजावे. ॥ ९३ ॥

क्षते प्रहारा निपतंत्यभीक्षणं धनक्षये वर्धति जा-

ठराग्निः ॥ आपत्सु वैराणि समुल्लसन्ति छिद्रेष्वन-

र्था बहुलीभवन्ति ॥ ९४ ॥

अर्थ—अंगास एकादें क्षत पडलें असतां त्यावर वारंवार लागते. तसाच आपणाजवळच्या धनाचा क्षय झाला असतां जठराग्नि अतिशयित प्रदीप्त होतो. आणि आपणास आपत्ति प्राप्त झाल्या असतां त्या कालांत लोकांचीं वैरे उपस्थित होतात व कांहीं एकादें छिद्र (न्यूनता) प्राप्त झाली असतां त्या संघांत बहुत अनर्थ प्राप्त होतात. ॥ ९४ ॥

ग्रासादपि तदर्धं च कस्मान्नोदीयतेऽर्थिषु ॥ इ-

च्छानुरूपो विभवः कदा कस्य भविष्यति ॥ ९५ ॥

अर्थ—आपणास अनुकूल असलेल्या ग्रासांतून अर्धा भाग याचकांस कां देत नाही; कारण आपल्या इच्छेनुरूप वैभव कोणास कोणत्या काली प्राप्त होत असतें, तर असे मनोरथानुसार ऐश्वर्य कोणासही कदापि प्राप्त होत नाही. ॥ ९५ ॥

चलं चित्तं चलं चित्तं चले जीवितयौवने ॥ च-

लाचलमिदं सर्वं कीर्तिर्यस्य स जीवति ॥ ९६ ॥

अर्थ—चित्त चंचल व द्रव्य चंचल असून जीवित (आयुष्य) व तारु-
ण्य ही चंचल आहेत. आणि सर्व चराचर विश्व चंचलच आहे. तस्मात्
ज्याची कीर्ति देहत्यागानंतरही या लोकीं यावत्कालपर्यंत स्थिर असत्ये
तावत्कालपर्यंत तो जिवंतच आहे असे समजावे. ॥ ९६ ॥

राजनि विदुषां मध्ये वरसुरतानां समागमे स्त्रीणाम् ॥

साध्वसदूषितदयो वाक्पटुरपि कातरो भवति ॥ ९७ ॥

अर्थ—राजासमीप, विद्वज्जनांमध्ये, उत्तम सुरत चतुर स्त्रियांजवळ ज्या-
चे अंतःकरण भयाने व्याप्त झाले तो वाक्चतुर्याने युक्त असला तरी भ-
यभीत होतो. ॥ ९७ ॥

दानाय लक्ष्मीः सुकृताय विद्या चिंता परब्रह्मवि-

निश्चयाय ॥ परोपकाराय वचांसि यस्य वंद्यस्त्रिलो-

कीतिलकः स एव ॥ ९८ ॥

अर्थ—ज्याने आपली संपत्ति केवल दानार्थ योजलेली असून विद्या सुकृ-
त संपादनार्थ योजिली आहे, आणि ज्याने आपली चिंता परब्रह्माच्या नि-
श्चयाविषयीच योजलेली असून आपली भाषणे सर्वदा परोपकाराविषयीच
योजलेली असतील, असा जो पुरुष तोच त्रैलोक्यांत भूषणभूत असल्या-
मुळे सर्वास वंद्य होतो. ॥ ९८ ॥

निष्कलंककलयैकयापि यः संयुतः स खलु पूज्य-

ते जनैः ॥ भद्र पश्य जलजोपि धार्यते शंकरेण

शिरसा निशाकरः ॥ ९९ ॥

अर्थ—जो पुरुष एक का होईना पण पूर्ण विद्येने युक्त आहे तरी, तो स-
र्व जनांना निश्चयेंकरून पूज्य होतो. याचा अनुभव पहा की, हे कल्या-

णरूपा, चंद्र जलापासून उत्पन्न झाला असूनही कलंकरहित एका क-
लेने युक्त आहे यास्तव शंकरांनी स्वमस्तकावर धारण केला आहे. ॥९९॥

अदाता पुरुषस्त्यागी धनं संत्यज्य गच्छति ॥ दा-

तारं कृपणं मन्ये मृतोऽप्यर्थं न मुंचति ॥ १०० ॥

अर्थ—जो पुरुष दान करीत नाही तो स्वधनाचा त्याग करून परलोकीं जातो यावरून तोच उदार असे समजावे. आणि जो पुरुष दाता असतो त्यास मी कृपण मानतो. कारण तो मरण पावला तरी स्वधनाचा त्याग करीत नाही. स्वधनापासून प्राप्त झालेला पुण्यांश बरोबर घेऊन जातो. ॥ १०० ॥

करोति निर्मलाधारस्तुच्छस्यापि महर्घताम् ॥ अंबु-

नो विंदुरल्पोपि शुक्तौ मुक्ताफलं भवेत् ॥ १०१ ॥

अर्थ—लोकांत जो निर्दोष आश्रय असतो तो हीन वस्तूलाही महामूल्य युक्तत्व प्राप्त करितो. यार्चे उदाहरण असे की, उदकाचा विंदु अल्प असला तरी तो शुक्तीत (शिंपीत) प्रविष्ट झाला असता तिच्या आश्रयाने मुक्ताफलरूप होतो. ॥ १०१ ॥

पतितोपि राहुवदने तरणिर्वोधयति पद्मखंडानि ॥

भवति विपद्यपि महतामंगीकृतवस्तुनिर्वाहः ॥ १०२ ॥

अर्थ—सूर्य राहुच्या मुखांत जरी पडला तरी तो कमलसमुदायांस विकसित करतोच. यावरून असे सिद्ध होते की, महाजनांस विपत्ति प्राप्त झाली तरी त्यांनी ज्या वस्तूचा पूर्वी अंगीकार केल्या त्या वस्तूचा ते निर्वाह करितात. ॥ १०२ ॥

हस्तादपि न दातव्यं गृहादपि न दीयते ॥ परोपक-

रणार्थाय वचने किं दरिद्रता ॥ १०३ ॥

अर्थ—जर स्वहस्ताने याचकास दान करवत नाही आणि गृहांतूनही कोणाकडून देवत नाही तर परोपकारार्थ आपले वचन जर उपयोगी पडत

असेल तर त्याविषयीं दरिद्रता करणे हें काय ? तर हें अनुचित आहे. असें करूं नये. ॥ १०३ ॥

भोज्यं भोजनशक्तिश्च रतिशक्तिर्वरस्त्रियः ॥ विभ-

वो दानशक्तिश्च नाल्पस्य तपसः फलम् ॥ १०४ ॥

अर्थ—सर्व भोज्य पदार्थ, असून पूर्ण भोजनशक्ति, रतीविषयींची उत्कृष्टशक्ति, उत्तम स्त्रिया व वैभव असून तदनुसार दान करण्याची शक्ति बुद्धीला असणे हें सर्व अल्प तपाचें फल नाही तर महत्तपाचें फल आहे. ॥ १०४ ॥

पातालतः किमु सुधारसमानयामि निष्पीड्य चंद्र-
ममृतं किमुता हरामि ॥ उद्यत्प्रचंडकिरणं किमु वा-
रयामि कीनाशपाशमनिशं कीमु चूर्णयामि ॥ १०५ ॥

अर्थ—लंकेत युद्ध प्रसंगीं रावणाची शक्ति लक्ष्मणास लागून तो मूर्च्छित पडला तेव्हां सुषेणाने सांगितले कीं, द्रोणागिरिवरील औषधींचा रस सूर्योदयाच्या आंत लक्ष्मणास दिला तर हा वांचेल नाहीपेक्षा हा सूर्योदयानंतर वांचणार नाही. ते समयीं जांबवानादिकं वानरांनीं मारुतीची स्तुति करतांच त्याची उत्साहशक्ति प्रगट होऊन तो भाषण करूं लागला कीं, याकालीं लक्ष्मणासाठीं मी पातालांतून अमृतरस आणूं काय ? अथवा चंद्रमंडलाचें निष्पीडन (पिळणें) करून अमृत आणूं ? किंवा सूर्योदयाच्या भीतीस्तव मी सूर्योदयाचेंच निवारण करूं काय ? किंवा लक्ष्मणास ज्या यमपाशापासून भय आहे त्या यमपाशाचें सर्वदा चूर्ण करूं काय ? १०५

युधिष्ठिरः कस्य पुत्रो, गंगा वहति कीदृशी ॥ हं-

सस्य शोभा का वास्ति, धर्मस्य त्वरिता गतिः ॥ १०६ ॥

अर्थ—युधिष्ठिर हा कोणाचा पुत्र आहे ? गंगा कशी वहात आहे ? तशाच हंसाला शोभा काणती आहे ? अशा तीन चरणांतील प्रश्नांची उत्तरे चतुर्थे चरणांत आहेत तीं अशीं कीं, युधिष्ठिर हा यमधर्माचा पुत्र असून

गंगा त्वरित वाहत्ये, व हंसास शोभादायक त्याची गति (गमन) आहे. ॥ १०६ ॥

भोजनांते च किं पेयं जयंतः कस्य वै सुतः ॥ क-

थं विष्णुपदं प्रोक्तं तक्रं शक्रस्य दुर्लभम् ॥ १०७ ॥

अर्थ—मनुष्यांनी भोजनाच्या अंती प्राशन काय करावे ? जयंत हा कोणाचा पुत्र आहे तसेच विष्णूचे पद कसे आहे, या तीन चरणांतील प्रश्नांची उत्तरे अशीं कीं, भोजनाच्या अंती तक्र प्राशन करावे, जयंत हा इंद्राचा पुत्र आहे आणि विष्णुपद दुर्लभ आहे. ॥ १०७ ॥

मंदं निक्षिपते पदानि परितः शब्दं समुद्दीक्षते, ना-

नार्थाहरणं च कांक्षति मुदाऽलंकारमाकर्षति ॥

आदत्ते सकलं सुवर्णनिचयं धत्ते रसांतगतं दोषान्वे-

षणतत्परो विजयते चोरोपमः सत्कविः ॥ १०८ ॥

अर्थ—जो उत्तम कवि असतो तो चोरासारख्या कृतीने युक्त असतो. तें असें कीं, जसा कवि आपल्या कवितेंत सुचंत व तिडंत इत्यादिक पदे युक्तीनें योजितो, तसा चोर आपले पाय हळू हळू पुढें टाकतो आणि कवि स्वकवितेंत योजण्याचा पदांत हा शब्द शुद्ध आहे किंवा अशुद्ध आहे याचा उत्तम रीतीनें विचार करतो व चोर जेथें चोरी करण्यास जातो तेथें आसमंतात् काय शब्द होतो त्याचा विचार करित असतो. त्याचप्रमाणें कवि श्लेष व ध्वनित इत्यादि प्रकारांनीं अनेकार्थांचें संपादन करतो आणि चोर सुवर्ण रौप्य इत्यादिक द्रव्यांच्या हरणाची इच्छा करतो. तसाच कवि स्वकवितेंत उपमादिक अलंकाररचना प्रीतीनें आणण्याची इच्छा करितो व चोर कंकणादिक अलंकार हर्षानें हरण करतां आणि कवि स्वकवितेंत उत्तम सकल वर्णांचा संग्रह करतो, व चोर सर्व सुवर्ण समुदायास हरण करतो. तसाच कवि शृंगारादि रसमिश्रित कवितेची रचना करतो व चोर आपण हरण केलेलें द्रव्य पृथ्वींत गुप्त करून ठेवितो. आणि कवि, काव्यसंबंधि

शोधनाविषयीं तत्पर असतो व चोर रात्री चोरीचा मार्ग शोधण्याविषयीं
आसक्त असतो अशा रीतीनें उभयतांचें सादृश्य आहे. ॥ १०८ ॥

अहो दुर्जनसंसर्गान्मानहानिः पदे पदे ॥ पावको
लोहसंगेन मुद्गरैरभिहन्यते ॥ १०९ ॥

अर्थ—दुर्जनाच्या संसर्गानें सज्जनाची मानहानी पदोपदीं होत्ये. याचें
उदाहरण असें कीं, अग्नि लोकवंद्य असतांही लोहाच्या (लोखंडाच्या)
संगामुळें घणाच्या घावास पात्र होतो तस्मात् हें महदाश्चर्य आहे. ॥१०९॥

परिपूर्णोपि तटाके काकः कुंभोदकं पिबति ॥ अनु-

कूलेपि कलत्रे नीचः परदारलंपटो भवति ॥ ११० ॥

अर्थ—तटाक (तळें) जरी उदकानें आसमंतात् पूर्ण भरलें असलें तरी
आचा त्याग करून जसा काकपक्षी कुंभातील जल प्राशन करतो तद्वत्
नीच लोक स्वस्त्रीचा त्याग करून परस्त्रीलंपट होतात. ॥ ११० ॥

सर्वलोकपरितोषकारिणि स्वर्धुनीविमलवारिणि स्थि-

ते ॥ पूतिगंधवति पल्वलोदके सूकरः सुखमतीव

मन्यते ॥ १११ ॥

अर्थ—सर्व लोकांचा संतोष करणारे भागीरथीचें निर्मल उदक असून त्या-
चा त्याग करून सूकर (डूकर) दुर्गंधयुक्त अल्प जलाशयांतील उदकांत
अत्यंत सुख मानतो. यावरून दुर्जनाचा स्वभाव अमंगल असतो
असें जाणावें ॥ १११ ॥

कृपणेन समो दाता न भूतो न भविष्यति ॥ अस्पृ-

शनेव वित्तानि यः परेभ्यः प्रयच्छति ॥ ११२ ॥

अर्थ—कोणी कवि अशी उत्प्रेक्षा करतो कीं, जो कृपण असतो त्याम-
ान दाता पूर्वी झाला नाहीं व पुढेही होणार नाहीं; कारण तो स्वकीय
द्रव्यास स्पर्श न करतां इतरांस देतो. ॥ ११२ ॥

कृपणो धनलोभेन स्वां भार्यां नाभिगच्छति ॥ अ-
स्यां यो जायते पुत्रः स मे वित्तं हरेदिति ॥ ११३ ॥

अर्थ—तसाच जो कृपण असतो तो धनलोभामुळे आपल्या भार्येशी संग करीत नार्ही; कारण इच्या उदरीं जो पुत्र होईल तो माझे वित्त हरण करील ही भीति त्याच्या मनांत असते. ॥ ११३ ॥

प्राप्तानपि नो लभते भोगान् भोक्तुं स्वकर्मभिः कृ-
पणः ॥ द्राक्षाप्रपाकसमये मुखपाको भवति का-
कानाम् ॥ ११४ ॥

अर्थ—कृपणास स्वकर्मांनी भोग प्राप्त झाले तरी ते विषय उपयोग करण्याविषयी प्राप्त होत नार्हीत. यास दृष्टांत असा की, द्राक्षे पक्क होण्याच्या समयी काक पक्ष्यांस मुखरोग प्राप्त होतो. ॥ ११४ ॥

अनुकूले विधौ देयं यतः पूरयिता हरिः ॥ प्रतिकूले
विधौ देयं यतः सर्वं हरिष्यति ॥ ११५ ॥

अर्थ—दैव अनुकूल असतां मनुष्यांनी दान अवश्य करावें; कारण आपलें कांहीं न्यून पडलें असतां त्याचें पूरण करणारा हरि समर्थ आहे. तसेच दैव प्रतिकूल झालें असतांही दानच करावें. कारण आपण स्वधनाचें रक्षण करीत असलों तरी प्रतिकूल झालेलें दैव सर्वस्व हरण करणारच आहे. तस्मात् त्या प्रतिकूलकालीं दान कां करूं नये, आणि किंबहुना त्या दान पुण्यानें दैवाची प्रतिकूलता न्यून होईल एतदर्थ मनुष्यांनी आपणास उभय लोकीं कल्याण प्राप्त होण्यासाठीं सर्वदा दान करीत असावें. ॥ ११५ ॥

दातव्यं भोक्तव्यं सति विभवे संचयो न कर्तव्यः

॥ पश्येह मधुकरीणां संचितमर्थं हरंत्यन्ये ॥ ११६ ॥

अर्थ—आपणास वैभव अनुकूल असलें तर दान व उपभोग या दोन प्र-

कारांनीं त्याचा विनियोग करावा परंतु संचय न करावा; कारण याविषयी असा अनुभव अवलोकन कर कीं, मधुमक्षिकांनीं प्रत्येक पुष्पांतून संपादन करून एकत्र संचित करून ठेवलेल्या मधु (मध) रूप पदार्थास जसे अन्य लोकच हरण करतात तद्वतच संपत्तीची अवस्था जाणावी.

सर्वस्य^१ हि^३ परीक्ष्यंते^२ स्वभावा^६ नैतरे^४ गुणाः^५ ॥ अतीत्यं^{११}
हि^७ गुणान्^{१०} सर्वान्^९ स्वभावो^८ मूर्ध्नि^{१२} वर्तते^{१३} ॥ ११७ ॥

अर्थ—सर्व लोकांच्या स्वभावांची परीक्षा मुख्यत्वे केली जाते. परंतु इतर गुणांची तशी परीक्षा करण्यांत येत नाही; कारण स्वभाव सर्व गुणांचे अतिक्रमण करून त्यांच्या मस्तकावर वर्ततो असा तो सर्व गुणांपेक्षां श्रेष्ठ आहे. ॥ ११७ ॥

न^६ धर्मशास्त्रं^२ पठतीति^३ कारणं^४ न चापि^५ वेदाध्ययनं^७
दुरात्मनः^९ ॥ स्वभाव^{१२} एवात्र^{१६} तथातिरिच्यते^{१०} यथा प्र-^{११}
कृत्या^{१४} मधुरं^{१५} गवां^{१६} पयः^{१७} ॥ ११८ ॥

अर्थ—जो मनुष्य स्वभावतः दुष्टच असतो त्याने धर्मशास्त्र पठन केलें किंवा वेदाध्ययन केलें तरी ती त्यास सौजन्यप्राप्तीला कारण होत नाहीत; कारण त्याचा तो दुष्ट स्वभावच त्या अध्ययनादि साधनांपेक्षां अधिक प्रबल असतो, यास्तव त्यापुढें त्या साधनांचें कांहीं एक चालत नाही. आणि याविषयी दृष्टांतही असा आहे कीं, गाईचें दुग्ध स्वभावसिद्ध मधुर असून तें जसे अन्यथा करण्यास शक्य नाही तद्वत् ॥ ११८ ॥

वाणी^२ रसवती^३ यस्य^१ भार्या^४ पुत्रवती^५ सती^६ ॥ लक्ष्मी-
दानवती^१ यस्य^७ सफलं^{१२} तस्य^{१०} जीवितम्^{११} ॥ ११९ ॥

अर्थ—ज्याची वाणी रसयुक्त असून भार्या साध्वी असून पुत्रवती असेल व ज्याच्या संपत्तीचा दानक्रियेत व्यय होत असेल त्या मानवाचें जीवित सफल जाणवें. ॥ ११९ ॥

कार्येषु मंत्रौ करणेषु दासी भोज्येषु माता शयनेषु
रंभा ॥ धर्मानुकूला क्षमया धरित्री भार्या च षाड्गुण्य-

वतीह दुर्लभा ॥ १२० ॥

अर्थ—कार्याविषयी प्रधानासारिखी दक्ष, गृहकृत्य करण्यास दासीसमान तत्पर, भोज्य पदार्थाविषयी मातेसमान, शयनस्थानी रंभेसारखी रूपादि-गुणांनी उत्कृष्ट, धर्माविषयी अनुकूल व क्षमारूप गुणाने केवल धरित्रीसा-रखी सहनशील, अशा सहा गुणांनी युक्त भार्या या लोकांत दुर्लभ असत्ये. ॥ १२० ॥

द्वाविमावंभसि क्षेप्यौ कंठे बध्वा दृढां शिलाम् ॥ ध-
निनं चाप्रदातारं दरिद्रं चातपस्विनम् ॥ १२१ ॥

अर्थ—जो धनिक असून दान करित नाही, आणि जो दरिद्री असून तप करित नाही असे जे दोघे आहेत, त्या उभयतांच्या गळ्यांत दृढ शिला बांधून त्यांस उदकांत बुडवावे. ॥ १२१ ॥

भागीरथी कथंभूता कामिनी प्राह किं प्रियम् ॥ ए-
कमेवोत्तरं देहि शास्त्रलौकिकभाषया ॥ १२२ ॥

अर्थ—भागीरथी कशी आहे आणि कामिनी स्त्री प्रिय भाषण काय बो-लली या दोन्ही प्रश्नांचे एकच उत्तर शास्त्रीय (संस्कृत) व लौकिक (प्राकृत) अशा दोन भाषांनी दिले तर ते मला पाहिजे. ते असे की, मलापहा भागीरथी मलाची ह्मणजे पापाची अपहारक (नाशक) आहे आणि कामिनी मला पहा असे प्रिय भाषण पुरुषास करित्ये. ॥ १२२ ॥

बुधः कीटग्वचो ब्रूते को रोगी कश्च नास्तिकः ॥
कीटक्चंद्रं नमस्यंति किं सूत्रं पाणिनेर्वद ॥ १२३ ॥

असून जे आपणांस कोणी याचना केली असतां हर्षयुक्त होतात. तसेच जे तारुण्यवयसंबंधी उन्मादरूप महा व्याधीचा प्रकोप झाला तरी स्वस्थचित्त असतात, अशा उत्तम स्थिर स्तंभसदृश त्या सत्पुरुषांच्या योगाने या भारामुळे ग्लान झालेल्या पृथ्वीचे धारण निश्चयेंकरून होतें. ॥ १२६ ॥

शरदि न वर्षति गर्जति वर्षति वर्षासु निःस्वनो
मेघः ॥ नीचो वदति न कुरुते वदति न साधुः क-
रोत्येव ॥ १२७ ॥

अर्थ—जसा शरदतूतील मेघ केवळ गर्जना मात्र करित असून पर्जन्यवृष्टि करित नाही, आणि वर्षाऋतूंतला मेघ किमपि शब्द न करितां वृष्टि करितो, तद्वतच जो नीच असतो तो केवळ वाचाल पंचविशी मात्र करतो, परंतु कार्य करित नाही, आणि जो साधु आहे तो वृथा भाषण न करितां कार्य करितो. ॥ १२७ ॥

पिबन्ति नद्यः स्वयमेव नांभः स्वयं न खादन्ति फ-
लानि वृक्षाः ॥ नादन्ति सस्यं खलु वारिवाहाः परो-
काराय सतां विभूतयः ॥ १२८ ॥

अर्थ—नद्या स्वतःच उदक प्राशन करित नाहींत, वृक्ष आपलीं फळे स्वयें भक्षण करित नाहींत, आणि मेघ स्वयमेव धान्य भक्षित नाहींत. तस्मात् सत्पुरुषांच्या संपत्ति स्वार्थार्थ नसून केवळ परोपकारार्थच असतात. ॥ १२८ ॥

सुजनं व्यजनं मन्ये चारुवंशसमुद्भवम् ॥ आत्मानं च
परिभ्राम्य परतापनिवारणम् ॥ १२९ ॥

अर्थ—जो सुजन असतो त्यास व्यजनाची (पंख्याची) मान्यता आहे असें मी मानितों; कारण विज्ञाना जसा उत्तम वंशा (वेळू) पासून उत्पन्न

झालेला असून आपल्या सभोवतीं भ्रमण पावून वायूच्या योगाने इतर जनांच्या तापाचे निवारण करतो, तद्वतच सुजनही उत्तम वंशांत ह्यणजे महत्कुलांत उत्पन्न होऊन त्या व्यजनासारखाच स्वतः श्रम करून परकीय जनांच्या दुःखाचे निवारण करित असतो. ॥ १२९ ॥

अनंतरत्नप्रभवस्य यस्य हिमं न सौभाग्यविलोपि
जातम् ॥ एकोहि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीदोः
किरणेष्विवाकः ॥ १३० ॥

अर्थ—जो हिमालय पर्वत अनंत रत्नांचे उत्पत्तिस्थान आहे यास्तव हिम (बर्फ) हे त्याच्या पूज्य महत्वाचा अभाव करण्याविषयी समर्थ झाले नाही. कारण जर एकच दोष असला तर तो अनेक गुणांच्या समुदायाखाली आच्छादित होतो. यास दृष्टांत असा कीं, यद्यपि चंद्राच्या ठिकाणी हरिणाकृति एक कलंक आहे तथापि तो त्याच्या बहु किरणांत झांकला जातो. ॥ १३० ॥

एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीदोरिति यो
वभाषे ॥ न तेन दृष्टं कविना समस्तं दारिद्र्य-
मेकं गुणकोटिहारि ॥ १३१ ॥

अर्थ—जर एकादा दोष असला तर तो बहुत गुणांच्या समुदायाखाली चंद्राच्या कलंकासारखा आच्छादित होतो असें जो बोलला, त्या कवीने जगांतिल सकल स्थिति अवलोकन केली नाही असें सिद्ध होते. याचे उदाहरण असें कीं, एकच दारिद्र्यरूप दोष कोटिगुणांचा नाशक होतो असें अनुभव सिद्ध आहे. ॥ १३१ ॥

वेपथुर्मलिनं वक्त्रं दिना वाग्द्रदः स्वरः॥मरणं या-
नि चिन्हानि तानि चिन्हानि याचके ॥ १३२ ॥

अर्थ—अंगी कंठ उत्पन्न होऊन मुख निस्तेज होणे आणि दीनवाणी नि-
घत असून मुखांतून गद्गदाकारयुक्त स्वर येणे, अशी ही जी मरणकार्ली
चिन्हें होणारी ती याचकाच्या ठिकाणी याचना करण्याचें समर्थी दृष्टोत्प-
त्तीस येतात. त्यावरून याचना मरण दुःखासम होय. ॥ १३२ ॥

तावत्सर्वगुणालयः पटुमतिः साधुः सतां वल्लभः, शूरः
सच्चरितः कलंकरहितो मानी कृतज्ञः कविः ॥ दक्षो
धर्मरतः सुशीलगुणवांस्तावत्प्रतिष्ठान्वितो यावन्निष्ठुरव-
ज्रपातसदृशं देहीति नो भाषते ॥ १३३ ॥

अर्थ—जावत्कालपर्यंत हा मनुष्य कठोर वज्रपातासमान देही (दे) असें
भाषण करीत नाही तावत्कालपर्यंतच तो सर्व गुणांचा स्थानभूत, उत्कृष्ट
बुद्धिमान्, साधु, सज्जनास प्रिय, शूर, उत्तम चरित्रानें युक्त, कलंकरहित,
मानी, कृतज्ञ, कवि, सर्व कार्याविषयी दक्ष, धर्माविषयी तत्पर, सुशील-
रूप गुणानें युक्त व प्रतिष्ठित अशा गुणांनी संपन्न असतो. ॥ १३३ ॥

दक्षिणाशाप्रवृत्तस्य प्रसारितकरस्य च ॥ तेजस्तेज
स्विनोऽर्कस्य न्हियतेऽन्यस्य का कथा ॥ १३४ ॥

अर्थ—दक्षिणायनांत सूर्य दक्षिण दिशेकडे गमन करण्यास प्रवृत्त होऊन
त्याने आपले किरण प्रसारित केले तरी त्या तेजस्वी सूर्याचें तेज देखील
क्षीण होतें, तेव्हां दक्षिणा ग्रहण करण्याच्या आशेने प्रवृत्त होऊन ज्यानें
आपला हस्त दात्यापुढें पसरला त्या अन्य मानवाचें तेज न्यून होण्याची
कथा काय सांगावयाची आहे. ॥ १३४ ॥

तावन्महतां महती यावत्किमपि हि न याच्यते
लोकम् ॥ बलिमनुयाचनसमये श्रीपतिरपि वामनो
जातः ॥ १३५ ॥

अर्थ—जावत्कालपर्यंत लोकांस कांहीं याचना करीत नाहींत तावत्काल पर्यंतच मोठ्याचें मोठेपण रहातें. याचा अनुभव असा कीं, विष्णूनें ज्याकालीं बलीस याचना केली, त्यासमयीं तो लक्ष्मीपति असूनही त्यास आकृतीनें ऱ्हस्व होऊन त्यापुढें हात पसरून लघुत्व स्वीकारणें प्राप्त झालें. ॥ १३५ ॥

यत्राभ्यागतदानमानचरणप्रक्षालनं भोजनं, संसेवा
 पितृदेवतार्चनविधिः सत्यं गवां पालनम् ॥ धान्याना-
 मपि संग्रहो न कलहश्चित्तानुरूपां प्रिया, तदृष्टा प्राह
 हरिं वसामि कमला तस्मिन् गृहे निश्चला ॥१३६॥

अर्थ—जेथे अभ्यागतास दान, मान, चरणप्रक्षालनपूर्वक भोजन मिळत असून साधुंची सेवा, पितर व देवता यांचा पूजाविधि सतत चालला आहे, तसेंच जेथे सत्याचरण, गार्गीचें पालन, विपुल धान्य असून कलह नसणें, व पतीच्या मनोधर्माप्रमाणें वागणारी भार्या असें ज्या स्थलीं आहे त्या गृहीं मी निश्चलत्वानें (स्थिरत्वानें) वास करित्ये असें हर्षानें लक्ष्मी हरीस भाषण करिते. ॥ १३६ ॥

गवांशनानां स शणोति वाक्यमहं हि राजन् पठितं मु-
 नीनाम् ॥ न तस्य दोषो न च मद्गुणो वा संसर्गजा
 दोषगुणा भवंति ॥ १३७ ॥

अर्थ—“ कोणी एका राजास कोणी दोन राघू आणून नजर केले. तेव्हां राजानें त्यांतील एक राघू न्यायसभेंत ठेविला व एक राघू बाहेरील शिपायांच्या देवडीवर ठेविला, पुढें एके दिवशीं ते दोन्ही राघू राजानें आपल्यापार्शीं परीक्षेकरितां आणविले. तेव्हां न्यायसभेंतील राघूनें नीतियुक्त भाषणें केलीं आणि देवडीवरील राघूनें त्या शिपायांचीं ऐकलेलीं उद्धटपणाचीं अमर्याद भाषणें केलीं असतां राजानें त्याचा वच करण्याविषयीं

आज्ञा केली. ” ते समर्थी तो न्यायसभास्थापित राघू राजास म्हणता कीं, हे राजन्, तो राघू नित्य गोमांस भक्षण करणाऱ्या उन्मत्त जनांची जीं भाषणें ऐकतो तीं तो बोलला, आणि मी निरंतर मननशील पंडितांचीं जशीं वाक्यें श्रवण करितों तशीं बोललों, यास्तव यांत त्याचा दोष नाही व माझाही गुण नाही; तस्मात् गुण व दोष हे जशी संगती असेल तसे त्या संगतीपासून प्राप्त होतात. ॥ १३७ ॥

अहो नु कष्टः सततं प्रवासः ततोतिकष्टः परग-
हवासः ॥ कष्टाधिका नीचजनस्य सेवा ततोतिक-
ष्टा धनहीनता च ॥ १३८ ॥

अर्थ--सतत प्रवास करणें हें निश्चयेंकरून दुःखकारक असल्यामुळें खे-
दास्पद आहे, आणि परगृही वास करणें हें प्रवासापेक्षां अति कष्टकारक
आहे, तशीच नीच सेवा अति दुःखकारक आहे, परंतु त्यापेक्षांही निर्धनता
अति कष्टदायक आहे. ॥ १३८ ॥

सीमंतिनीषु का शांता राजा कोभद्रुणोत्तमः ॥ वि-
द्विः का सदा वंद्या अत्रैवोक्तं न बुध्यते ॥ १३९ ॥

अर्थ--स्त्रियांत शांत कोण ? सर्व गुणांनीं उत्तम असा राजा पूर्वी
कोण झाला होता ? आणि विद्वज्जनांनीं सर्वदां वंदन करण्यास योग्य
वस्तु कोणती ? या प्रश्नांचें उत्तर यांतच गुप्त असून समजत नाही तें असें
कीं, ही अंतरर्लापिका असल्यामुळें याच्या तिन्ही चरणांतिल प्रत्येक
चरणाचीं आद्यंत अक्षरें मिळविलीं असतां त्या तिन्ही प्रश्नांचीं उत्तरें त्या
चरणांतच आहेत तीं अशीं कीं, स्त्रियांत श्रेष्ठ सीता, उत्तम गुणयुक्त
राजा राम व विद्या विद्वजनांस सर्व काळीं वंद्यं आहे. ॥ १३९ ॥

पर्जन्य इव भूतानामाधारः पृथिवीपतिः ॥ विकले-
पि हि पर्जन्ये जीव्यते नतु भूपतो ॥ १४० ॥

अर्थ—पृथ्वीपति राजा पर्जन्यासमान किं बहुना त्यापेक्षांही अधिक रीतीने प्राणिमात्रांस आधार आहे; तो असा कीं, पर्जन्य कदाचित् पडला नाही तरी राजा लोकांस जसा वांचवितो, तसा राजा नसून केवल पर्जन्यच लोक रक्षणाविषयीं समर्थ नाही. ॥ १४० ॥

सत्यानृता च परूषा प्रियवादिनी च हिंसा दयालुर-
पि चार्थपरावदान्या ॥ नित्यव्यया प्रचुरनित्यधनाग-
मा च वेश्यांगनेव नृपनीतिरनेकरूपा ॥ १४१ ॥

अर्थ—राजनीति वेश्येसारखी अनेकरूप आहे. ती अशी कीं, स्थलविशेषानुरूप क्वचित् सत्य, क्वचित् असत्य, कदाचित् तीक्ष्ण, प्रियभाषणयुक्त, घातक शक्तीने वर्तणारी, तशीच योग्याविषयीं दयालुही असते. आणि अर्थसंपादक, बहुदानाविषयीं समर्थ, निरंतर व्ययाने युक्त असून नित्यशः बहुद्रव्य प्राप्तिकारक अशी असते. ॥ १४१ ॥

आज्ञा कीर्तिः पालनं ब्राह्मणानां दानं भोगो मित्र-
संरक्षणं च ॥ येषामेते षड्गुणा न प्रवृत्ताः कोर्थस्तेषां
पार्थिवोपाश्रयेण ॥ १४२ ॥

अर्थ—आज्ञा, कीर्ति, ब्राह्मणांचें पालन, दान, उपभोग व मित्रांचें संरक्षण हे सहा गुण ज्यांच्या अंगीं प्राप्त झाले नाहीत, त्यांनीं राजाश्रय करून तरी काय फल आहे ? कांहीं नाही. ॥ १४२ ॥

न कश्चिच्चंडकोपानामात्मीयो नाम भूभुजांम् ॥ होता-
रमपि जुव्हानं स्पृष्टो दहति पावकः ॥ १४३ ॥

अर्थ—राजे अत्यंत कोपिष्ट असतात, यास्तव, त्यांस कोणीही अपराध करणारा आत्मीय बुद्धीनें प्रिय नसतो. यास दृष्टांत,—होता नामक ऋत्विज होम करित असतां त्यानें जरी अग्नीस स्पर्श केला तरी तो त्यासही दग्ध करतो. ॥ १४३ ॥

राजंस्त्वद्दर्शनेनैव गलन्ति त्रीणि तत्क्षणात् ॥ रिपोः

शस्त्रं कवेदैर्न्यं नीविबंधो मृगीदृशाम् ॥ १४४ ॥

अर्थ—हे राजा, तुझ्या दर्शनानेच तत्क्षणीं तीन पदार्थ गलित होतात, ते-
असे कीं, शत्रूच्या हस्तांतील शस्त्र, कविजनांचें दैन्य व मृगनयना स्त्रि-
यांचें अंगावरील नेसलेलें वस्त्र. ॥ १४४ ॥

इच्छेद्यस्तु सुखं निवस्तुमवनौ गच्छेत् स राज्ञः

सभाम्, कल्याणीं गिरमेव संसदि वदेत् कार्यं वदध्या-

त् कृती ॥ अक्लृशात् धनमर्जयेदधिपतेरावुर्जयेद्दृष्ट-

भान्, कुर्वीतोपकृतिं जनस्य जनयेत् कस्यापिनाप-

क्रियाम् ॥ १४५ ॥

अर्थ—ज्या मानवास सुखेंकरून पृथ्वीवर वास करण्याविषयीं इच्छा
असेल त्यानें राजसभेंत जात जावें, आणि त्या सभेंत नीतिशास्त्र संमत
अशींच सुंदर भाषणें बोलत असून तेथील कार्यही त्या कुशल पुरुषांनें
करीत जावें. तसेंच तेथें त्याणें इतरांस दुःख न देतां धन संपादन करावें
आणि त्या कामांत राजप्रिय लोकांपासून द्रव्य मिळण्याची इच्छा करूं
नये, आणि सर्व जनांवर उपकारच करीत असावें. अपकार कोणावरही
करूं नये ॥ १४५ ॥

किं तथा क्रियते धेन्वा या न दोग्ध्री न गर्भिणी ॥

कोऽर्थः पुत्रेण जातेन या न विद्वान् न धा-

मिकः ॥ १४६ ॥

अर्थ—जी धेनु गर्भिणी होत नाही व दूधही देत नाही त्या गायीच्या
योगानें जमा आपला कांहीं एक उपयोग होत नाही, तद्वत् जो पुत्र वि-
द्वान् नाही अथवा धार्मिकही नाही, अशा पुत्राच्या जन्माच्या योगानें मा-
तापितरांस काय फल आहे. ॥ १४६ ॥

यस्य पुत्रो न वै विद्वान् न शूरो न च धार्मिकः ॥
अप्रकाशं कुलं तस्य नष्टचंद्रैव शर्वरी ॥ १४७ ॥

अर्थ—ज्याचा पुत्र विद्वान् किंवा शूर अथवा धार्मिक असाही नसेल त्या-
चें कुल लोकांत प्रकाशास येत नाही. यास दृष्टांत असा कीं, चंद्ररहित
रात्री जशी शोभत नाही तद्वत्. ॥ १४७ ॥

एकोपि गुणवान् पुत्रो निर्गुणैः किं शतैर्न तैः ॥ ए-
कश्वद्रो गजचक्षुः नक्षत्रैः किं प्रयोजनम् ॥ १४८ ॥

अर्थ—एक पुत्र असला तरी तो गुणवान् असावा आणि गुणहीन शंभर
पुत्र असले तरी त्यांच्या योगानें कांहींही फल नाही, यास दृष्टांत असा कीं,
चंद्र जरी एकच आहे तरी तो सर्व जगास प्रकाशक आहे. आणि नक्षत्रें
बहुत असून त्यांचा प्रकाश नाही. ॥ १४८ ॥

एकेन हि सुवृक्षेण पुष्पितेन सुगंधिना ॥ वासितं
तद्दनं सर्वं सुपुत्रेण कुलं यथा ॥ १४९ ॥

अर्थ—वनांत एकच उत्तम वृक्ष पुष्पांनीं व सुगंधानें युक्त असा असला,
तर त्याच्या योगानें तें सर्व वन सुवासयुक्त जसें होतें, तद्वत् सुपुत्राच्या यो-
गानें सर्व कुल आनंदित हातें. ॥ १४९ ॥

पदन्यासो गेहाद्धिरहिफणारोपणसमो निजावासा-
दन्यद्भवनमपरहीपतुलितम् ॥ वचो लोकालभ्यं कृपण-
धनतुल्यं मृगदशः, पुमानन्यः कांताद्दिधुरिव चतुर्थी-
समुदितः ॥ १५० ॥

अर्थ—आपल्या गृहद्वाराच्या बाह्य प्रदेशीं पाय ठेवणें जिला सर्पाच्या
फणेवर पाय ठेवल्यासारखें वाटत आहे, स्वगृहांतून अन्यगृहीं जाणें जिला
द्वीपांतरीं जाण्यासमान भासतें, तसेंच ज्या मृगनयनेचें भाषण कृपणाच्या

धनासारखें लोकांस सर्वदां दुर्लभ असतें, त्याचप्रमाणें जिला स्वभर्त्याहून
अन्य पुरुष गणेश चतुर्थीला उदयास आलेल्या चंद्रासमान अदर्शनीय अ-
सतो. ती स्त्री पतिव्रता जाणावी. ॥ १९० ॥

सा भार्या या प्रियं ब्रूते स पुत्रो यत्र निर्वृतिः ॥ त-
न्मित्रं यत्र विश्वासः स देशो यत्र जीविका ॥ १९१ ॥

अर्थ—जी स्त्री प्रिय भाषण करते ती उत्तम स्त्री जाणावी. ज्या पुत्रापासू-
न सुख होतें तोच सुपुत्र समजावा. ज्यावर विश्वास ठेवणें योग्य असेल
तोच आपला मित्र जाणावा, आणि जेथें आपली उपजीविका चालेल तोच
स्वदेश जाणावा. ॥ १९१ ॥

जीवति जीवति नाथे मृते मृता या मुदायुता मुदिते
॥ सहजस्नेहरसाला कुलवनिता केन तुल्या स्यात् १९२ ॥

अर्थ—पति जिवंत असला तरच जी वांचते आणि तो मृत झाला असतां
मरते आणि तो हर्षयुक्त असला तर आनंदित असते व जिचे अंतःकरण
पतीविषयीं स्वाभाविक प्रेमयुक्त असतें, अशी पतिव्रता स्त्री कोणाशीं समान
होईल तर तिला सर्वापेक्षा श्रेष्ठ जाणावी. ॥ १९२ ॥

का शंभुकांता किमु नेत्ररम्यं शुकार्भकः किं कुरुते
फलानि ॥ मोक्षस्य दाता स्मरणेन को वा गौरी मुखं
चुंबति वासुदेवः ॥ १९३ ॥

अर्थ—शंभुकांता कोणती तर गौरी, नेत्रांस रम्य काय दिसतें तर मुख,
राघूचा बालक फलांस काय करितो तर चुंबति (चुंबन करतो.) आणि
स्मरणमात्रानें मोक्ष दाता कोण आहे तर असा वासुदेव आहे. ॥ १९३ ॥

प्रसन्नाः कांतिहारिण्यो नानाश्लेषविचक्षणाः ॥ भवं-
ति कस्यचित् पुण्यैर्मुखे वाचो गृहे स्त्रियः ॥ १९४ ॥

अर्थ—प्रसन्न वदन अमून स्वरूप शोभेने मनास हरण करणाऱ्या व अनेक प्रकारच्या आलिंगनाविषयी कुशल अशा स्त्रिया पुण्यानेच एकाद्याच्या गृहीं प्राप्त होतात. तथाच उत्तानार्थाने युक्त असून भाषण गुणाने लोकांच्या मनास हरण करणाऱ्या आणि नाना प्रकारच्या श्लेषाविषयी कुशल अशा वाणी पुण्यानीच एकाद्याच्या मुखांत वास करतात. ॥ १९४ ॥

धवलयति समग्रं चंद्रमा जीवलोकं किमिति निज-
कलंकं नात्मसंस्थं प्रमाष्टि ॥ भवति विदितमेतत्
प्रायशः सज्जनानां, परहितनिरस्तानामादरो नात्म-
कार्ये ॥ १५५ ॥

अर्थ—चंद्रमा, समग्र जीव लोकांस (मृत्यु लोकांस) आपल्या शुभ्र प्रकाशाने प्रकाशित करतो आणि आपल्या मंडलांतील स्वकीय कलंकास दूर कां करित नाही, तर हे गुह्य प्रायशः सज्जनांसच विदित असते. ते असे कीं, परहिताविषयी जे आसक्त असतात त्यांच्या मनांत आत्मकार्याविषयी आदर नसतो. ॥ १९५ ॥

अहो महत्वं महतामपूर्वं विपत्तिकालेपि परोपकारः ॥ यथास्यमध्ये पतितोपि राहोः कलानिधिः पुण्य-
चयं ददाति ॥ १५६ ॥

अर्थ—विपत्तिकालीही परोपकार करणे हे महात्म्यांचे महत्व अपूर्व असल्यामुळे आश्चर्यकारक आहे. ते असे कीं, चंद्र राहूच्या मुखांत पतन पावला तरी तो त्या कालीही लोकांस पुण्य समुदाय देतो. ॥ १९६ ॥

विद्यया विनयावाप्तिः सा चेद्विनयावहा ॥ किं कुर्मः
कं प्रति ब्रूमो गरदायां स्वमातरि ॥ १५७ ॥

अर्थ—विद्येने विनयप्राप्ति होते असे अमून ती जर उद्धटपणा देण्याला कारण होईल तर आह्मी काय करावे, व कोणास सांगावे! यास दृष्टांत असा

की, आपली माता जर आपणास विष देईल तर त्या बालकानें काय करावें किंवा कोणाला सांगावें. ॥ १५७ ॥

सर्वद्रव्येषु विद्यैव द्रव्यमाहुरनुत्तमम् ॥ अहार्यत्वादन-
घ्यत्वादक्षयत्वाच्चसर्वदा ॥ १५८ ॥

अर्थ—सर्व द्रव्यांत विद्या हें श्रेष्ठ धन आहे असें ह्मणतात; कारण विद्या कोणासही हरण करतां येत नसून ही अमौल्य व सर्वदा नाशरहित आहे. ॥ १५८ ॥

किं कुलेन विशालेन विद्याहीनस्य देहिनः ॥ अकु-
लीनोपि विद्यावान् देवैरपि स पूज्यते ॥ १५९ ॥

अर्थ—जो विद्याहीन प्राणी, तो महत्कुलांत जन्मलेला असला तरी कांही महत्व प्राप्त होणार आहे ! आणि कोणी पुरुष महत्कुलांत जन्मला नसून ही विद्वान् जर असला तर देवही त्यास मान देतास. ॥ १५९ ॥

वीणेव श्रोत्रहीनस्य लोलाक्षीव विचक्षुषः ॥ व्यसोः
कुसुममालेव विद्या स्तब्धस्य निष्फला ॥ १६० ॥

अर्थ—कर्णहीनास जसा वीणानाद निष्फल; मृगनयना स्त्री जशी अंधापुढें व्यर्थ, पुष्पमाला जशी गतप्राण देहास व्यर्थ तशी नम्रतारहित पुरुषास विद्या निष्फल, आहे. ॥ १६० ॥

गतेपि वयसि ग्राह्या विद्या सर्वात्मना बुधैः ॥ यद्य-
पि स्यान्न फलदा सुलभा सान्यजन्मनि ॥ १६१ ॥

अर्थ—वृद्ध वय प्राप्त झालें तरी त्यांतही ज्ञात्यांनीं सर्व प्रयत्नांन विद्या संपादन करावी; कारण ती या जन्मांत फलद्रूप न झाली तरी ती अन्य जन्मीं येण्याविषयीं सुलभ होईल. ॥ १६१ ॥

शुनः पुच्छमिव व्यर्थं जीवितं विद्यया विना ॥ न गु-
ह्यगोपने शक्तं न च दंशनिवारणे ॥ १६२ ॥

अर्थ—श्वानाचें पुच्छ त्याच्या गुह्य इंद्रियाच्या आच्छादनाविषयीं समर्थ नसून त्यास दंश करणाऱ्या प्राण्यांच्या निवारणासही उपयोगी पडत नाहीं. तस्मात् ते जसे व्यर्थ, तसे विद्याहीन पुरुषाचें जीवित व्यर्थ जाणावें. ॥ १६२ ॥

सरसापि कवेर्वाणी हरिनामांकिता यदि ॥ सादरं गृ-

ह्यते तज्ञैः शुक्तिमुक्तान्विता यथा ॥ १६३ ॥

अर्थ—कवीची वाणी रसयुक्त असूनही ती जर हरिनामानें युक्त असेल तर हरिनामाचे रसज्ञ लोक त्या वाणीचा स्वीकार आदरानें करतात. यास दृष्टांत असा कीं, जसे परीक्षक लोक मुक्ताफलांनीं युक्त शिंपल्याचें ग्रहण करतात. तद्वत्. ॥ १६३ ॥

महता पुण्यपुण्येन क्रीतेयं कायनौस्त्वया ॥ पारं दुः-

खोदधेर्गतुं तर यावन्न भिद्यते ॥ १६४ ॥

अर्थ—हे मानवा, तूं महत् पुण्यरूप द्रव्यानें ही शरीररूप नौका विकृत घेतली आहेस, यास्तव ही जावत्कालपर्यंत भंगली नाहीं तावत्कालपर्यंत तूं आतां दुःखसमुद्ररूप संसाराच्या परतीरास जाण्यासाठीं या नौकेतच बसून आपलें कार्य साध जा. ॥ १६४ ॥

यावद्वित्तोपार्जनशक्तस्तावन्निजपरिवारो रक्तः ॥ तद-

नु च जरया जर्जरदेहे वार्ता कोपि न पृच्छति गे-

हे ॥ १६५ ॥

अर्थ—हा मनुष्य जावत्कालपर्यंत द्रव्योपार्जनाविषयीं समर्थ असतो तावत्कालपर्यंतच त्याचा स्वकीय परिवार त्यावर प्रीति करतो. पुढें कालेंकरून त्याचा देह जरेनें जर्जर झाला असतां कोणीही गृहांत त्याला विचारीत नाहीं. ॥ १६५ ॥

सरसा सालंकारा सुपदन्यासा सुवर्णमयमूर्तिः ॥

आर्या तथैव भार्या न लभ्यते पुण्यहीनेन ॥ १६६ ॥

अर्थ—रसयुक्त, उपमादि अलंकारसहित, उत्तम पदांच्या रचनेने युक्त व अकारादि उत्कृष्ट वर्णानों ग्रथित अशी आर्या पुण्यहीन पुरुषाचे हातून जशी होत नाही, तद्वत् रसिक, भूषणांनी युक्त, उत्तम रीतीने पाउल ठेवणारी व उत्कृष्ट गौरवर्ण; स्वरूपाने शोभणारी अशी भार्याही पुण्यहीन पुरुषास प्राप्त होत नाही. ॥ १६६ ॥

कामं क्रोधं लोभं मोहं त्यक्त्वात्मानं पश्य हि कोहं ॥

आत्मज्ञानविहीना मूढास्ते पच्यंते नरकनिगूढाः ॥ १६७ ॥
अर्थ—काम, क्रोध, लोभ व मोह यांचा त्याग करून मी कोण आहे याचा विचार करून आत्मस्वरूप अवलोकन कर; कारण जे आत्मज्ञानहीन मूढ असतात, ते नरकांत पतन पावून यातना भोगतात. ॥ १६७ ॥

धैर्यं यस्य पिता क्षमा च जननी शांतिश्चिरंगेहिनी, सत्यं

सूनुरयं दया च भगिनी भ्राता मनःसंयमः ॥ शय्या

भूमितलं दिशोपि वसनं ज्ञानामृतं भोजनं, एते यस्य

कुटुंबिनो वद सखे कस्माद्भयं योगिनः ॥ १६८ ॥

अर्थ—धैर्यच ज्याचा पिता, क्षमा हीच ज्याची जननी, तशीच शांति हीच कोणी एक ज्याची बहुकालची पत्नी, सत्य हाच कोणीएक पुत्र, दया हीच भगिनी, मनाचा निग्रह हाच बंधु, भूमितल हीच शय्या, दिशाच वस्त्र, ज्ञानामृताचें भोजन, असे हे ज्याचे कुटुंबी आहेत, त्या योग्यास भय कोठून होईल बरे? ते मित्रा तूं सांग ? ॥ १६८ ॥

कविः करोति पद्यानि लालयत्युत्तमो जनः ॥ तरुः प्र-

सूते पुष्पाणि मरुद्दहति सौरभम् ॥ १६९ ॥

अर्थ—कवि श्लोक करतो आणि जे उत्तम जन आहेत ते त्या श्लोकांतलि रसाचें लालन करितात. यास दृष्टांत असा कीं, वृक्ष पुष्पांस प्रसवतो आणि त्याचा सुगंध जसा वायु ग्रहण करतो तद्वत्. ॥ १६९ ॥

अतिरमणीये काव्ये पिशुनोऽन्वेषयति दूषणान्धेव

॥ अतिरमणीये वपुषि व्रणमिव हि मक्षिकानिकरः १७० ॥

अर्थ—काव्य अतिसुंदर जरी असल्ले तरी दुर्जन त्यांत दूषणांचाच शोध करीत असतो. यास दृष्टांत असा कीं,—अति रमणीय शरीर असून त्यावर मक्षिकासमुदाय जसा व्रणाचा शोध करीत असतो तद्वत्. ॥ १७० ॥

मातेव रक्षति पितेव हिते नियुंक्ते, कांतेव चापि

रमयत्यपनीय खेदम् ॥ लक्ष्मीं तनोति वितनोति च दि-

क्षु कीर्तिः, किं किं न साधयति कल्पलतेव वि-

द्या ॥ १७१ ॥

अर्थ—विद्या मातेसमान रक्षण करीत असून पित्यासारखी हिताविपर्यां योजना करते आणि खेदास दूर करून कांतेप्रमाणें चित्तास रमवितही असते. त्याचप्रमाणें गृहांत लक्ष्मीचा विस्तार करिते व सर्व दिशांत कीर्ति पसरविते. फार काय सांगावें कीं, विद्येपासून कोणत्या अर्थाची सिद्धि होत नाही? सर्व अर्थाची सिद्धि होते. तर विद्या कल्पलतेसारखी सर्व पुरुषार्थ सिद्धिदायक आहे. ॥ १७१ ॥

तीर्थानामवलोकनं परिचयः सर्वत्र वित्तार्जनं, नाना-

श्रयनिरीक्षणं चतुरता बुद्धेः प्रशस्ता गिरः ॥ एते सं-

ति गुणाः प्रवासविषये दोषोस्ति चैको महान् यन्मु-

ग्धामधुराधराधरसुधापानं विना स्थीयते ॥ १७२ ॥

अर्थ—तीर्थांचें अवलोकन, सर्वत्र परिचय, द्रव्यसंपादन, अनेक आश्चर्य दर्शन, बुद्धीला चातुर्य व सुंदर वाणी हे गुण प्रवासांत आहेत; परंतु त्यांत एक महान् दोष आहे तो असा कीं, सुंदर स्त्रियांच्या मधुर अधरा-मृत प्राशनावांचून प्रवासांत रहावें लागतें. ॥ १७२ ॥

व्यापारांतरमुत्सृज्य वीक्षमाणो वधुमुखम् ॥ यो गृहेष्वे-
व निद्राति दरिद्राति स दुर्मतिः ॥ १७३ ॥

अर्थ—अन्य उद्योग सोडून जो निरंतर स्त्रीमुख अवलोकन करित अमून
स्वंगृहांतच निद्रा करितो तो दुर्बुद्धि पुरुष दरिद्री होतो. ॥ १७३ ॥

त्रिदोषशमनार्थाय त्वयि मज्जन्ति मानवाः ॥ त्वं करो-
षि चतुर्दोषं कथं गंगे न लज्जसि ॥ १७४ ॥

अर्थ—हे गंगे, तुझ्या ओघांत मानव त्रिदोषशमनार्थ स्नान करित असून
तू त्यांस चार दोषांनी युक्त करितेस तरी तुला कशी लज्जा वाटत नाही;
या बाह्यार्थाने निंदा दिसते, परंतु अंतर्गत अर्थाने ही स्तुति आहे, ती अ-
शी की, दोष शब्द भुजांचा वाचक असल्यामुळे चार दोषांनी ह्मणजे चा-
र भुजांनी युक्त करून सारूप्यमुक्ति देतेस. ॥ १७४ ॥

अनृतं साहसं माया मूर्खत्वमतिलोभता ॥ अशुचि-
त्वं निर्दयत्वं स्त्रीणां दोषाः स्वभावजाः ॥ १७५ ॥

अर्थ—असत्य, साहस, माया (कपट), मूर्खत्व, अतिलोभ, अशुचित्व व
निर्दयत्व हे स्त्रियांच्या अंगी स्वभावमिद्धच दोष आहेत. ॥ १७५ ॥

यः कुलाभिजनाचारैरतिशुद्धः प्रतापवान् ॥ धार्मि-
को नीतिकुशलः स स्वामी युज्यते भुवि ॥ १७६ ॥

अर्थ—कुल, देश व आचार यांनी अतिशुद्ध असून प्रतापी, धार्मिक व
नीतीविषयी कुशल असा जो तांच राजा पृथ्वीपालनाविषयी योग्य
जाणावा. ॥ १७६ ॥

उदनिषदः परिपीता गीतापि च हंत मतिपथं नीता
॥ तदपि न हा विधुवदना मानससदनाद्बहिर्याति १७७

अर्थ—उपनिषदागांचा अभ्यास केला तरीच गीता ही बुद्धिमार्गात नि-

श्रयाने आणिली, तथापि चंद्रमुक्ती स्त्री माझ्या मानस सदनांतून अद्यापि बाहेर जात नाही याला काय बरे करावे. ॥ १७७ ॥

जीवन्तोपि मृताः पंच व्यासेन परिकीर्तिताः ॥ दरिद्रो

व्याधितो मूर्खः प्रवासी नित्यसेवकः ॥ १७८ ॥

अर्थ—दरिद्री, रोगी, मूर्ख, प्रवासी व नित्यसेवक (नित्य चाकरी करणा-
रा) हे पांच जिवंत असूनही मेल्यासारखे आहेत असे व्यासांनी सांगि-
तले आहे. ॥ १७८ ॥

शिरसा धार्यमाणोपि सोमः सौम्येन शंभुना ॥ तथा-

पि कृशतां धत्ते कष्टः खलु पराश्रयः ॥ १७९ ॥

अर्थ—सौम्यरूप शंभूनी आपल्या शिरावर चंद्र धारण केला आहे, तथा-
पि तो कृशता धारण करतो; याकरून असे सिद्ध झाले की, अन्याचा आ-
श्रय करणे निश्चयेंकरून दुःखकारक आहे. ॥ १७९ ॥

करान् प्रसार्य रविणा दक्षिणाशावलंविना ॥ न केव-

लमनेनात्मा दिवसोपि लघुः कृतः ॥ १८० ॥

अर्थ—स्वकीय कर (किरण) पसरून दक्षिण दिशेचा आश्रय करणा-
ऱ्या या रवीने आपला आत्माच केवळ लघु केला असे नाही, तर त्याने त्या
दक्षिणाघनातील दिवसही लघु केला. तस्मात् दक्षिणेच्या आशेने हात पस-
रणाऱ्या मानवास लघुत्व येते यांत आश्चर्य काय आहे. ॥ १८० ॥

आलोकवतः संत्येव भूयांसो भास्करादयः ॥ चंद्र-

मा एव तु ग्रावद्रावकर्मणि कर्मठः ॥ १८१ ॥

अर्थ—सूर्यादिक बहुत ग्रह प्रकाशयुक्त आहेत परंतु त्या सर्वांत चंद्रमाच
पाषाणांस.द्रव आणण्याविषयी समर्थ आहे. ॥ १८१ ॥

१ जे चंद्रकांत नांवाचे पाषाण आहेत त्यांवर चंद्रकिरण पडले असता त्यांपासून
उदकाचे पाप्पर चालतात.

निष्पीडितो यद्यपि दैवयोगान्निशाकरश्चापि विधुंतु-
देन ॥ तथापि पीयुषविशेषवर्षी सुधाकरः कैरव-
काननेषु ॥ १८२ ॥

अर्थ—यद्यपि चंद्रास दैवयोगामुळे राहून पीडा दिली तथापि तो अमृत किरणचंद्र, कमलवनांवर विशेषकरून अमृतवृष्टि करितो. यावरून साधु-जन संकटांत असले तरी ते लोकांवर उपकारच करितात. ॥ १८२ ॥

क्षीणः क्षीणः समीपत्व पूर्णः पूर्णोतिदूरताम् ॥ उपैति
मित्राद्यश्वद्रो युक्तं तन्मलिनात्मनः ॥ १८३ ॥

अर्थ—चंद्र कलांनीं जों जों क्षीण होत जातो तों तों सूर्याच्या समीप येतो आणि जों जों कलांनीं पूर्ण होत जातो, तों तों सूर्यापासून अत्यंत दूर जातो. हें त्यास युक्तच आहे, कारण तो मलिनात्मा (कलंकयुक्त) आहे. ॥ १८३ ॥

दोषाकरोपि कुटिलोपि कलंकितोपि मित्रावसानस-
मये विहितोदयोपि ॥ चंद्रस्तथापि हरवल्लभतामुपैति
नैवाश्रितेषु महतां गुणदोषशंका ॥ १८४ ॥

अर्थ—चंद्र दोषाकर, कुटिल, कलंकयुक्त व मित्रावसानसमयीं उदयास येणारा असा आहे तथापि तो शंकराच्या प्रीतीला पात्रभूत आहे. यावरून असे सिद्ध होतें कीं, महतांनीं ज्यांच्या आश्रय केला, ते त्यांच्या गुणदोषाविषयीं शंका विलकुल घेत नाहींत. ॥ १८४ ॥

मुंच मुंच सलिलं दयानिधे, नास्ति नास्ति समयो

१ रात्रीला करणारा किंवा दोषांचो खाणी. २ सूर्यास्तसमयीं अथवा मित्र संकटसमयीं.

विलंबने ॥ अद्य चातककुले मृते पुनर्वारि वारिधर किं
करिष्यसि ॥ १८५ ॥

अर्थ—हे दयानिधे मेघा, त्वरेनें जल सोड सोड. हा विलंब करण्याचा समय नव्हे कारण तूं जर वृष्टि न केलीस तर चातकपक्ष्यांचें कुल आज तृपेनें मरण पावणार व पावलें तर पश्चात् या उदकाचा काय उपयोग करशील. (तस्मात् ज्यास वैभव अनुकूल असेल त्यानें आपल्या अनन्य अश्रितांस समयीं द्यावें हें तात्पर्य आहे.)

चातकः स्वानुमानेन जलं प्रार्थयते बुदात् ॥ सः स्वो-
दास्तया सर्वा प्लावयत्यंबुना महीम् ॥ १८६ ॥

अर्थ—चातक स्वकीय तृपा शांति होण्या पुरतें जल मेघापामून मिळण्यासाठीं त्याची प्रार्थना करितो, आणि तो मेघ आपल्या स्वभावसिद्ध औदार्यानें सर्व पृथ्वीला उदकानें पूर्ण करतो. ॥ १८६ ॥

उपकारिणि विश्रब्धे शुद्धमतौ यः समाचरति पापम्

॥ तं जनमसत्यसंधं भगवति वसुधे कथं वहसि १८७

अर्थ—हे सकलैश्वर्यसंपन्न पृथ्वी, लोकांवर उपकार करणारा अमून सर्वांस विश्वासपात्र अशा शुद्धमतियुक्त पुरुषाविपर्यां जो पापाचरण करतो, त्या असत्यप्रतिज्ञ दुर्जनास तूं कशीगे आपल्या पाठीवर धारण करितेस ॥ १८७ ॥

वन्हिस्तस्य जलायते जलनिधिः कुल्यायते तत्क्षणात्,

मेरुः स्वल्पशिलायते मृगपतेः संधः कुरंगायते ॥ व्या-

लो माल्यगुणायते विपरसः पीयूषवर्षायते, यस्यांगेऽ-

खिललोकवल्लभतमं शीलं समुन्मीलति ॥ १८८ ॥

अर्थ—ज्याच्या अंगीं अतिप्रिय होण्यास योग्य असा उत्तम स्वभाव असेल त्यास अग्नि जलासमान शीतल होतो. समुद्र तत्क्षणीं अल्प नदीसा-

रखा सुखानें तरून जाण्यास शक्य होतो, तसाच मेरु पर्वत अल्प शिले-
सारखा सुगम होतो, आणि सिंहसमुदाय हरिणांसारखा अभयंकर होतो.
त्याचप्रमाणें सर्पही त्यास पुष्पवत् धारण करण्यास योग्य इतका सौम्य होतो
व विषरसही अमृत वृष्टीसारखा मृत्युभयनाशक होतो. ॥ १८८ ॥

शैलेषु शिलातलेषु च गिरेः शृंगेषु गर्तेशु च, श्रीखंडेषु
विभीतकेषु च तथा पूर्णेषु रिक्तेषु च॥ स्निग्धेन ध्वनिना
ऽखिलेपि जगतीचक्रे समं वर्षतो, वंदे वारिद सार्व-
भौम भवतो विश्वोपकारिव्रतम् ॥ १८९ ॥

अर्थ—हे सार्वभौमरूप मेघा, तुझ्या विश्वोपकारि व्रतास मी वंदन करितों.
ते व्रत असें कीं, पर्वतावरील शिलातले, पर्वत शिखरे, गर्त (खळगे),
चंदनवृक्ष, विभीतक (बेहेज्याचे वृक्ष,) तशीच पूर्णस्थळें व रिक्तस्थळें अ-
शा सकल पृथ्वीचक्रांतही स्निग्ध (प्रेमास्पद) ध्वनीनें तूं सर्वत्र संपूर्ण
प्राणीजिविनार्थ समान वृष्टि करित आहेस. ॥ १८९ ॥

दग्धं खांडवमर्जुनेन बलिना दिव्यैर्द्रुमैः सेवितं, दग्धा
वायुसुतेन रावणपुरी लंका पुनः स्वर्णभूः ॥ दग्धः पं-
चशरः पिनाकपतिना तेनाप्ययुक्तं कृतं, दारिद्र्यं जन-
तापकारकमिदं केनापि दग्धं न हि ॥ १९० ॥

अर्थ—पूर्वी बलिष्ठ अर्जुनानें दिव्य वृक्षयुक्त खांडववन दग्ध केलें. तशी-
च दुसरी गोष्ट अशी कीं, वायुपुत्र मारुतीनें लंकानामक रावणपुरी सु-
वर्णभूमी असून ती जाळिली. तसाच पिनाकधनुष्य धारण करणाऱ्या शं-
करांनीं पंचबाण मदन दग्ध केला, तथापि ते त्यांनीं अयुक्तच केलें. कारण
सर्व जनांस तापकारक असें हें दारिद्र्य दुःख कोणीही दग्ध केलें नाहीं,
आणि ज्या खांडव वनादिक सुखकारक वस्तु त्या व्यर्थ जाळिल्या. ॥ १९० ॥

संपदि यस्य न हर्षो विपदि विषादो रणे च धीरत्वम् ॥

तं भुवनत्रयतिलकं जनयति जननी सुतं विरलम् १९१

अर्थ—ज्यास संपत्ति प्राप्त झाली तरी हर्ष होत नाही, विपत्ति प्राप्त झाली तरी त्या कालांत विषाद होत नाही, आणि युद्धप्रसंगी ज्याच्या अंगां धैर्य असते, अशा त्रिभुवन मूषणास्पद विरल पुत्रास जननी प्रसवते. अशा गुणांनी युक्त पुत्र होणे फार विरल आहे. ॥ १९१ ॥

अभ्युत्थानमुपागते गृहपतौ तद्भाषणे नम्रता, तत्पा-

दार्पितदृष्टिरासनविधिस्तस्योपचर्या स्वयम् ॥ सुप्ते त-

त्र शयीत तत्प्रथमतो जत्याच्च शय्यामिति प्राच्यैः

पुत्रि निवेदितः कुलवधूसिद्धांतधर्मार्गमः ॥ १९२ ॥

अर्थ—गृहस्वामी आला असतां, त्यास अभ्युत्थान देऊन त्याशीं भाषण करण्याविषयीं नम्रता धारण करून त्याच्या पायाकडे दृष्टि अर्पण करावी, तसेच त्यास आसन देऊन त्याची सेवा स्वतः करावी, आणि तो निजल्यावर आपण निद्रा करणें व तो उठण्याच्या पूर्वी आपण शय्येचा त्याग करणें असें हे कुलस्त्रीचें सिद्धांतरूप धर्मशास्त्र, हे कन्ये, पूर्वदेशस्थांनीं निवेदन केले आहे. ॥ १९२ ॥

नामृतं न विषं किंचिदेकां मुक्त्वा नितंविनीम् ॥ सै-

वामृतलता रक्ता विरक्ता विषवल्लरी ॥ १९३ ॥

अर्थ—एका स्त्रीवांचून या लोकांत अमृत व विष हे कांहीं एक नाहीं. तर स्त्री पुरुषावर प्रीतियुक्त झाली असतां तीच अमृतवल्लीसारखी सुखकारक होते आणि तीच प्रीतीरहित झाली असतां विषमंजरीसमान दुःखदायक होते. ॥ १९३ ॥

अनंकुरितकूर्चकः स तु सितोपलाढ्यं पयः, स एव धू-

तकूर्चकः सलवणांबुतक्रोपमः ॥ स एव सितकूर्चकः

कथित^{१८}गुग्गुलोद्देगकृत^५, भवन्ति^३ हरिणीदृशां^२ प्रियतमेषु^२
भावास्त्रयः ॥ १९४ ॥

अर्थ—मृगनयना स्त्रियांस स्वकीय अतिप्रिय पुरुषाविपर्यां तीन प्रकारचे भाव होतात. ते असे कीं, ज्यास मुखावर मिशा वगैरे केश उत्पन्न झाले नाहीत तो तर त्यांस खडीसाखर युक्त आटीव दुधासारखा सुखावह होतो. आणि तोच मुखावर केश आले असतां लवण व उदक यांनीं मिश्रित झालेल्या तक्रासमान त्या स्त्रियांस वाटतो, व तोच मुखावर शुभ्र केशांनीं युक्त झाला असतां गुग्गुळाच्या कपायासारखा स्त्रियांच्या मनास त्रासकारक होतो. ॥ १९४ ॥

आकारेण^१ शशी^२ गिरा^३ च परभूत्^४ पारावतश्रुं^५त्रने, हंसश्रुं-
क्रमणे^७ समं^{१०} दयितया^९ रत्यां^{११} प्रमत्तो^{१२} गजः ॥ इत्थं^{१३} भर्तरि^{१४}
मे^{१५} समस्तयुवति^{१७} श्लाघ्येपि^{१८} नो^{१९} रोचते, मद्भाग्येन^{२०} विवा-
हितः^{२३} पतिरति^{२४} स्यान्नैकदापो^{२५} यदि ॥ १९५ ॥

अर्थ—आकृतीने चंद्रासारखा, वाणीने कोकिलेसमान, चुंबनाविपर्यां पारव्यासारखा, चालण्यांत हंसतुल्य स्त्रीसहवर्तमान क्रीडा करण्यांत उत्तम गजासारखा, असा माझा पति. सर्व तरुणी स्त्रियांम मान्य जरी आहे, तथापि तो मला रुचत नाही; कारण माझ्या दैवानें लग्नाचा पति हा एक दोष जर त्याच्या ठिकाणीं नसता तर बहुत उत्तम झालें असतें. ॥ १९५ ॥

ब्रह्मैव^१ सत्वमखिलं^{१०} नहि^{१३} किंचिदस्ति, तस्मान्न^{१४} मे^{१५}
सखि^{१७} परावरभेदबुद्धिः ॥ जारे^{१८} तथा^{१९} निजवरे^{२०} सदृशां^{२१}
ऽनुरागो^{२३} व्यर्थं^{२४} किमर्थमसतीति^{२५} कदर्थयन्ति ॥ १९६ ॥

अर्थ—सर्व ब्रह्मच सत्य आहे त्यावांचून अन्यवस्तु किमपि सत्य नाही, यास्तव हे सखि, श्रेष्ठ व नीच इत्यादिक भेदबुद्धि मला सर्वथा नाही, अतएव जार व स्वकीयपति यांवर माझी प्रीति समानच आहे. असें शास्त्र

संमत यथार्थ असून लोक व्यर्थ किमर्थ व्यभिचारिणी ह्मणून माझा असा
धिकार करितात. ॥ १९७ ॥

करोति शोभां मलके स्त्रियाः को, दृश्या न कांता
विधिना च कौक्ता ॥ अंगे तु कस्मिन् दहनः पुरारेः
सिंदूरविंदुर्विधवा ललाटे ॥ १९८ ॥

अर्थ—स्त्रीच्या केशावर शोभा कोणता पदार्थ आणतो, शास्त्रानें कोणती
स्त्री अवलोकनाविषयीं अयोग्य सांगितली आहे, शिवाच्या कोणत्या
अंगांत आग्नि वास करतो. या तिन्ही प्रश्नांचीं उत्तरे चतुर्थ चरणांत दिलीं
आहेत. तीं अशीं कीं, सिंदूरविंदु स्त्रीच्या केशांस शोभादायक आहे. विध
वा दर्शनास अयोग्य असें शास्त्र आहे. अग्निशंकराच्या ललाटांत रहातो
हीं तीन उत्तरे. ॥ १९८ ॥

कं संजघान कृष्णः का शीतलवाहिनी गंगा ॥

कै दारपोषणरताः कं बलवंतं न बाधते शीतम् ॥ १९९ ॥

अर्थ—कृष्णानें कोणास मारिलें. ? कंसास. शीतल उदकवाहिनी कोण ?
गंगा. स्त्रीच्या पोषणाविषयीं तत्पर कोण असतात ? जे शेताच्या पोषणा-
विषयीं आसक्त असतात ते. शीत कोणास बाधत नाही ? जो बलवान्
किंवा कंबलवान् असेल त्यास. ॥ १९९ ॥

अहं च त्वं च राजेंद्र लोकनाथावुभावापि ॥

बहुव्रीहिरहं राजन् षष्ठीतत्पुरुषो भवान् ॥ २०० ॥

अर्थ—हे राजेंद्रा, मी व तू हे आपण दोघेही लोकनाथ हें नाम पावलों
आहों. परंतु हे राजन्, मी याचक असल्यामुळें माझ्या नामांत लोक आ-
हेत नाथ ज्याचे असा बहुव्रीही समास आहे व तुझ्या नामांत लोकांचा नाथ
असा षष्ठीतत्पुरुष समास आहे. ॥ २०० ॥

अधुना मधुकरपतिना गिलितोप्यपकारदंपती येन ॥

त्रातः^६ स^७ पालये^{१२} त्वां^{११} विकाररहितो^८ विनायको^{१०}
लक्ष्म्याः^९ ॥ २०१ ॥

अर्थ—यु अक्षररहित जो मधुकर पति ह्यणजे मकरपति (नक्र) त्याने पकाररहित दंपती ह्यणजे दंती (गजेंद्रास) पूर्वी गिळिले असतां त्यास ज्याने रक्षिले तो विकाररहित व वि अक्षररहित असा लक्ष्मीचा विनायक ह्यणजे नायक तुझे पालन करो. ॥ २०१ ॥

अयि^१ कांत^२ पश्य^४ मेघं^३ नहि^६ नहि^६ पापं^७ तवातिपुण्या-
याः^९ । नहि^९ नहि^९ पश्य^{११} पयोधरमपसारय^{१०} कंचुकी-
मुरसः^{१२} ॥ २०२ ॥

अर्थ—कोणी स्त्री पतीस ह्यणत्ये हे कांत मेघास अवलोकन करा. तेव्हां तो मेघ शब्द न समजतां मे (माझे) अथ (पातक) असा अर्थ मनांत घेऊन तिला ह्यणतो कीं, तूं अतिपुण्यवती अमल्यामुळे तूं पातकी नाहीस, तेव्हां ती मेघ शब्द सोडून पुनः बोलली कीं, असें नव्हे, पयोधरं पहा, तेव्हां तोही पयोधर शब्दाचा मेघ हा अर्थ सोडून पयोधर ह्यणजे स्तन असा अर्थ मनांत आणून तिला ह्यणाला कीं, तर उरस्थलावरील कंचुकी दूर कर. ॥ २०२ ॥

सर्वस्य^१ हे^४ सुमतिकुमती^३ संपदापत्तिहेतू^२, एको^{१०} गोत्रे^९
प्रभवति^{११} पुमान्^६ यः^७ कुटुंबं^५ विभर्ति^८ ॥ वृद्धो^{१६} यूना^{१३}
सह^{१४} परिचयात्^{१५} त्यज्यते^{१७} कामिनिभिः^{१२}, स्त्री^{१८} पुंवच्च^{१९}
प्रभवति^{२१} यदा^{२०} तद्धि^{२२} गेहं^{२३} विनष्टम्^{२४} ॥ २०३ ॥

अर्थ—सर्वांस दोन प्रकारच्या बुद्धि होतात. त्या अशा कीं, एक सुबुद्धि व दुसरी कुबुद्धि. त्यांतील सुबुद्धि संपत्तिप्राप्तीला कारण असून कुबुद्धि विपत्तीला कारण होते. तसाच कुटुंब पोषण करण्याविषयीं समर्थ असा जो

पुरुष तो वंशांत एकच असतो, आणि विषयासक्त स्त्रियांचा तरुण पुरुषांशी परिचय झाला असता त्या वृद्ध पुरुषाचा त्याग करितात. व ज्या गृहांत स्त्री पुरुषामारखी सर्व कार्यांत प्रबल ज्याकालीं होतें, त्याच कालीं तें गृह विनाशोन्मुख झालें असें समजावें. ॥ २०३ ॥

प्राप्तव्यमर्थं लभते मनुष्यो देवोपि तं लंघयितुं न
शक्तः ॥ तस्मान्न शोचामि न विस्मयो मे यदस्म-
दीयं नहि तत् परेषाम् ॥ २०४ ॥

अर्थ—मनुष्यास दैवयोगानें मिळणारें धन प्राप्त होतें त्याचें उलंघन करण्याविषयी देवही समर्थ नाही. यास्तव जें आह्मांस मिळणारें असेल तें इतरांस मिळणार नाही. अतएव मी त्याविषयी शोक करित नाही, व मला विस्मयही नाही. ॥ २०४ ॥

मा धाव मा धाव विनैव दैवं, नो धावनं साधनमस्ति
लक्ष्म्याः ॥ चेद्धावनं साधनमस्ति लक्ष्म्याः, श्वा धा-
वमानो न लभेत लक्ष्मीम् ॥ २०५ ॥

अर्थ—दैव अनुकूल असल्यावांचून व्यर्थ धावूं नको; कारण धावणें लक्ष्मीप्राप्तीचें साधन नाही. याचा अनुभव असा कीं, धावणें जर लक्ष्मीप्राप्तीचें साधन आहे तर श्वान निरंतर धावत असून त्यास लक्ष्मीची प्राप्ति कां होत नाही. ॥ २०५ ॥

दैवे विमुखतां याते साहाय्यं कुरुते न कः ॥ पिता
माता तथा भार्या भ्राता वाथ सहोदरः ॥ २०६ ॥

अर्थ—दैव विमुख झालें असतां त्याकालीं पिता, माता, तशाच भार्या अथवा सहोदर बंधु हे कोणीही साहाय्य करित नाहीत. तेव्हां इतरांची काय कथा. ॥ २०६ ॥

^३नेता यस्य ^२बृहस्पतिः ^१प्रहरणं ^४वज्रं ^५सुराः ^६सैनिकाः,
^८स्वर्गो ^९दुर्गमनुग्रहः ^{१२}किल ^{११}हरैरावतो ^{१०}वारणः ॥ इत्या-
^{१६}श्चर्यबलान्वितोपि ^{१७}बलिभिर्भग्नः ^{१५}परैः ^{१४}संगरे, ^{१३}तद्युक्तं ^{२२}वर-
^{२४}मेव ^{२३}दैवशरणं ^{२६}धिग् ^{३०}धिग् ^{२९}वृथा ^{२८}पौरुषम् ॥ २०७ ॥

अर्थ—बृहस्पति ज्याचा गुरु असून, आयुध वज्र, सर्व देव सैनिक, स्वर्ग-
 रूप दुर्ग (अगम्य किल्ला), हरिचा निश्चित अनुग्रह, वाहन ऐरावत
 गज, अशा आश्चर्यकारक साहाय्याने इंद्र संपन्न असूनही संग्रामांत बलिष्ठ
 असुरांना त्याचा पराभव केला. तस्मात् दैवच सर्वांत श्रेष्ठ शरण आहे
 हे युक्त आहे, आणि पराक्रम व्यर्थ आहे यास्तव त्यास वारंवार
 धिक्कार असो. ॥ २०७ ॥

^२भग्नशस्य ^३करंडपीडिततनोर्लानेंद्रियस्य ^४क्षुधा ^३कृत्वा-
^५खुर्विवरं ^{११}स्वयं ^{१२}निपतितो ^८नक्तं ^{१०}मुखे ^९भोगिनः ॥ त-
^{१५}प्तस्तृप्तिशितेन ^{१४}सत्वरमसौ ^{१६}तेनैव ^{१३}यातः ^{१७}पथा, ^{१८}लोकाः
^{२२}पश्यत ^{२६}दैवमेवहि ^{२७}नृणां ^{२३}वृद्धौ ^{२४}क्षये ^{२५}कारणम् ॥ २०८ ॥

अर्थ—एके समयीं सर्प गारोज्याच्या हातीं सांपडला असतां त्याने त्यास
 आपल्या करंडीत ठेविलें. तेव्हां तो तेथून सुटण्याविषयी निराश होऊन
 त्याचे शरीर त्या करंडीने पीडित झाले व त्याची इंद्रियें क्षुधेनें ग्लान झाली.
 त्याकालीं रात्रीं एका उंदीराने त्या करंडीला भोक पाडून तो स्वतः त्या सर्पाच्या
 मुखांत प्रविष्ट झाला असतां तो त्या मूषकाच्या मांसानें तृप्त होऊन त्वरेनें
 त्याच मार्गानें बाहेर पडला तस्मात् लाकडां विचारानें असें समजा कीं,
 मनुष्यांच्या वृद्धीस अथवा क्षयास कारण दैवच आहे. ॥ २०८ ॥

^४शिरसा ^५धार्यमाणोपि ^६सौमः ^३सौम्येन ^१शंभुना ॥ तथा-
^८पि ^९कृशतां ^{१२}धत्ते ^{११}कष्टः ^{१०}खलु ^२पराश्रयः ॥ २०९ ॥

अर्थ—शांत शंकरांनी चंद्र स्वमस्तकावर धारण केला आहे तरी तो कृशतेप्रत पावत आहे. यावरून असं सिद्ध होते की, पराधीनता निश्चय्येकरून दुःखकारक आहे. ॥ २०९ ॥

ध्माता भालतलानलैः कवलिता कंठस्थहालाहलै-
 रालीढाथ जटाटवीविलुठितैराशीविपाणां गणैः ॥
 छन्ना भस्मभिराहतास्थिपटलैः क्लिन्नाद्र्चर्माम्बरैः
 स्वियां मुंचति माधुरीं हरशिरोरत्नं किमिदोः
 कला ॥ २१० ॥

अर्थ—कपाळाच्या अधोभागी तृतीय नेत्राशीच्या ज्वालांनी तृप्त झालेली असून कंठातील हालाहल विषाच्या उद्गारांनी ग्रस्त झालेली. त्याचप्रमाणे जटारूप अरण्यात संचार करणाऱ्या सर्प समुदायांनी चाटलेली आणि भस्माने आच्छादित, अस्थिसमूहाने ताडित व आर्द्र चर्मरूप वस्त्रांनी भिजलेली अशी शकराच्या मस्तकावरील रत्नभूत जी चंद्रकला ती स्वकीय माधुर्याचा त्याग करिते काय? करित नाही? तात्पर्य.—महात्मे दुर्जनांनी अति पीडित झाले तरी ते आपल्या सौजन्याचा त्याग करित नाहीत. ॥ २१० ॥

नक्षत्राणि बहूनि संति परितः पूर्णोदयान्यंबरे, किं तैः
 शांतिमुपैति दीर्घतिमिरं किं वार्धिरुज्जृम्भते. ॥ किं
 स्यादार्तचकोरपारणविधिभ्रातः सुधादीधिते तन्नूनं भु-
 वनैकतापशमनः श्लाघ्यस्तवैवोदयः ॥२११॥

अर्थ—आकाशांत सभोवती पूर्ण उदयास आलेलीं नक्षत्रें बहुत आहेत, परंतु त्यांच्या योगाने मोठा अंधकार नाश पावतो काय? नाही. तसाच नक्षत्रोदयाने समुद्र वृद्धिंगत होतो काय? नाही. त्याचप्रमाणे कामोद्दीपनाने

पीडित झालेल्या चक्रवाक पक्ष्यांतील स्त्रीपुरुषांचा समागम घडून त्यांच्या विरहाची पारणा होते काय ? नाही. आणि हे विश्वबंधो अमृतकिरण चंद्रा, तुझ्या उदयाने अंधकार दूर होऊन समुद्रास आनंद होऊन त्याला भरती येते व चकोर पक्ष्यांचे विग्रहदुःख दूर होते, तस्मात् तुझा एकच उदय भुवनाच्या तापशांतीविषयी समर्थ, अशा स्तुतिविषयी निश्चयेंकरून तू पात्र आहेस ॥ २११ ॥

शुक्ले पक्षे शीतरश्मिर्वलीयान्न प्राधान्यं तारकायास्तु
दृष्टम् ॥ शक्त्यायुक्ते विद्यमानेपि कान्ते न प्राधान्यं
योपितां कापि दृष्टम् ॥ २१२ ॥

अर्थ—शुक्लपक्षांत शीतलकिरण चंद्र बलिष्ठ असतो त्यामुळे त्या कालांत नक्षात्रांचे प्राधान्य जसे दिसत नाही, तसे पति शक्तीने युक्त विद्यमान असतां तेथे स्त्रियांचे प्राधान्य कोठेही दिसत नाही. ॥ २१२ ॥

आस्ते विधुः परमनिर्वृत एव मौलौ शंभोरिति त्रि-
जगतीजनचित्तवृत्तिः ॥ अंतर्निगूढनयनानलदाहदुःखं
जानाति कः परमृते वत शीतरश्मेः ॥ २१३ ॥

अर्थ—चंद्र शिवाच्या मस्तकावर परम सुखीच आहे असे त्रैलोक्यांतील जनांच्या चित्तवृत्तीला भासते; परंतु शंकराच्या कपाळावरील झालेल्या तृतीय नेत्रांतील अग्नीच्या दाहाचे परम दुःख त्या शीत किरणांचाचून इतर कोण जाणतो कोणी जाणत नाही. तात्पर्य.—महाजन बाहेरून जरी सुखी भासतात तरी त्यांचे अंतदुःख इतरांस समजत नाही. ॥ २१३ ॥

वदंती जारवृत्तान्तं पत्यौ धूर्ता सखीधिया ॥ पतिं वु-
ध्वा सखि ततः प्रवुद्धास्मीत्यपूरयत् ॥ २१४ ॥

अर्थ—कोणी एक धूर्त स्त्री, पतीजवळ ही आपली सखी आहे अशा बुद्धीने जारसंबंधी वृत्तांत सांगत असतां ही सखी नव्हे हा आपला पति

आहे अमें जेव्हां तिला कळलें, तेव्हां ती बोलली कीं, हे सखि, इतकें स्वप्न पाहून नंतर मी जागी झाल्यें अमें तिणें आपलें तें वाक्य पूर्ण साधून घेतलें. ॥ २१४ ॥

हेमंते बहुदोषाढ्ये ह्यौ गुणौ सर्वसंमतौ ॥ अयत्नशी-
तलं वारि सुरतं स्वेदवर्जितम् ॥ २१५ ॥

अर्थ—हेमंत ऋतु बहु दोषांनीं युक्त जरी आहे, तथापि त्यांत दोन गुण सर्व संमत आहेत, ते हे कीं, यत्न केल्यावांचून उदक गार असतें व (घाम) वर्जित सुरत (मैथुन) असतें. ॥ २१५ ॥

पुरुहुतदिगंगना प्रसूता रविसुहामा
अलिप्तनो नलिनीदलाहिमुक्ता ॥ २२१ ॥

भवोढाः ॥ २१६ ॥

अर्थ—प्रातःकाल झाला अरे ठेविले असतां तिचे स्तन स्पष्ट दिसले हें कसें ह्या कालचा उद्दाम पुत्र पावजेना अशी कीं, दाराच्या चौकटीतील खाल-णि सूर्यविकसि कमलें सु ह्मणतात व वरील लांकुडास नासा ह्म-तात. व तरुण स्त्रि होतात. ॥ २१६ ॥

स्य सुवर्णस्य च जानकि ॥ प्रेषिता

कातां दृष्ट्वा चरणस्य च मुद्रिका ॥ २२२ ॥

श्रियमिति वचः परामाने राम या उत्तमाक्षरांनीं युक्त असल्यामुळे पुनरसा वीटिका शोभित अशी सुवर्णाची मुद्रिका पाठविली

छांदसः किं क

अर्थ—कोणी एक स्त्री शब्दः सुब्रह्मण्यस्य वाचकः केन ॥

मूढमति, छांदस आहे मी त्याच्या चरणद्वयाना नारी येनोपायेन रंजयेत् कांतम् ॥ २२३ ॥

राष्ट्रे श्रिय या ऋचे च पठन करतो. पुनः तो तांबूल देतेसमयीं देवस्यत्वा ही ऋचा पठन करतो. ॥ २१७ ॥

परिपतति पयोनिधौ पतंगः सरसिरुहामुदरेषु मत्तं भृ-
गः ॥ उपवनतरुकोटरे विहंगस्तरुणिजनेषु शनैः श-
नैरनंगः ॥ २१८ ॥

सूर्यास्तसमयीं अशा गोष्टी होतात कीं, सूर्य समुद्रांत प्रवेश कर-
दृष्टम् प्राधान्य करून मत्त झालेला भ्रमर कमलांच्या उदरांत सांप-
योषितां कापि कमलें सूर्यास्तसमयीं मिटतात; आणि पक्षी
अर्थ—शुक्लपक्षांत शीतलकिरंदेश करतात. व मदन तरुणि स्त्रियांच्या
नक्षात्रांचें प्राधान्य जसें दिसत नाहीं ॥
सतां तेथें स्त्रियांचें प्राधान्य कोठेंही ।

आस्ते विधुः परमनिर्वृत एव यामा माला नोहारिणी, नी-
जगतीजनचित्तवृत्तिः ॥ अंतर्निगूढनारादागता ॥ उ-
जानाति कः परमृते वत शीतरश्मेः सापेक्षया, भिक्षो

अर्थ—चंद्र शिवाच्या मस्तकावर परम सुखीच अतुंबिका २१९
जनांच्या चित्तवृत्तीला भासते; परंतु शंकराच्या क-
तृतीय नेत्रांतील अग्नीच्या दाहाचें परम दुःख त्या शोभित षोडश वार्षिकी
कोण जाणतो कोणी जाणत नाही तात्पर्य.—मह असें असून तिला को-
भासतात तरी त्यांचें अंतर्दुःख इतकेंच समजत नाहीं साह्या अंकावर असण्या-

वदंती जारवृत्तान्तं पत्यौ धूर्ता सखीं ह्यटलं तेव्हां त्यास
ध्वा सखि ततः प्रवुद्धास्मीत्यपूरयत् कोणी स्त्री होती काय?
अर्थ—कोणी एक धूर्त स्त्री, पतीजवळ ही आपली ती उत्कृष्ट पय ह्य-
द्धीनें जारसंबंधि वृत्तांत सांगत असतां ही सखी नद २१९ ॥

विषं भुंक्व महाराज सबलैर्मंत्रिभिः सह ॥ विना
केन विना नाभ्यां कृष्णाजिनमकंटकम् ॥ २२० ॥

अर्थ—हे महाराज, तूं सबल मंत्रिजनांसह पकार, ककार व दोन नकार यांनीरहित अशा निष्कंटक कृष्णाजिनाचा उपभोग कर, ह्यणजे कृष्णाजिन या शब्दांतील क् ष् ण् न् हे वर्ण काढिले असतां ऋ आ जि अं असे वर्ण राहिले. तेव्हां व्याकरणांतील संधिकार्याप्रमाणें यण् होऊन ऋळार झाल्यानें र आ मिळून रा झाला आणि जि येथील इला य् झाला तेव्हां ज्य् अं मिळून ज्यं झाला एवंच राज्याचा उपभोग कर हें तात्पर्य झालें. ॥ २२० ॥

शिलार्पितपददंढ्रा नासार्पितकरद्वया ॥ अभृद्ध्यक्त-
स्तनी नारी कथमेतद्भविष्यति ॥ २२१ ॥

अर्थ—कोणी एका स्त्रीनें आपले दोन्ही पाय शिलेवर ठेवले असून दोन्ही हात नासे (नासीके) वर ठेविले असतां तिचे स्तन स्पष्ट दिसले हें कसें घडलें? यास्तव याची योजना अशी कीं, दाराच्या चौकटीतील खालच्या लांकुडास शिला ह्यणतात व वरील लांकुडास नासा ह्यणतात. ॥ २२१ ॥

सुवर्णस्य सुवर्णस्य सुवर्णस्य च जानकि ॥ प्रेषिता
तव रामेण सुवर्णस्य च मुद्रिका ॥ २२२ ॥

अर्थ—हे जानकि, तुला रामानें राम या उत्तमाक्षरांनीं युक्त असल्यामुळें स्तुत्य असून उत्तम वर्ण शोभित अशी सुवर्णाची मुद्रिका पाठविली आहे. ॥ २२२ ॥

सुकपरिविंदः शब्दः सुब्रह्मण्यस्य वाचकः केन ॥

स्तनभरनमिता नारी येनोपायेन रंजयेत् कांतम् ॥ २२३ ॥

अर्थ—सुकपरिविंद हा शब्द कार्तिकस्वामीचा वाचक कशानें होतो ! स्तनभरानें नम्र झालेली स्त्री ज्या उपायानें पतीस रमवित्ये तो उपाय कार्तिकस्वामीवाचक होतो. तो कसा ह्मणाल तर स्तनभरानें नम्र झालेली स्त्री उपरिविपात (आपल्यावर घेणें) या उपायानें रमविते. यावरून असें झालें कीं, सुकपरिविंद यांतील उपरिवि हीं अक्षरें कमी करून शेष राहिलेलें स्कंद हें नाम कार्तिकस्वामीचें आहे. ॥ २२३ ॥

लंकाभूपनिशाचरो रघुपतिं युद्धे कथं दृष्टवान्, दीनं
 पालि पितेव यः पशुपतिः कस्तस्य वाहः प्रियः ॥
 केनापूर्वफलं नरैः सुकृतिभिः कस्मिंस्थले भुज्यते,
 जार ये भुवि तान् प्रशास्ति कतमो त्वेषामिहैवो-
 त्तरम् ॥ २२४ ॥

अर्थ—रावण रामास युद्धांत कसें पहात होता ? दीनास पित्यासमान रक्षण करणारा जो शंकर त्याचें प्रियं वाहन कोणतें ? आणि पुण्यवंत लोक सुकृताचें फल सुखानें कोणत्या स्थलीं भोगतात ? व जे जार पुरुष त्यांस भूलोकीं कोण शासन करतो ? या चारी प्रश्नांची उत्तरे त्या त्या चरणांतच आहेत तीं अशीं कीं,—प्रति चरणांतील दोन आद्य अक्षरांचा विपर्यास केला ह्मणजे लंका—कालं,—दीनं—नंदी,—केना—नाके,—जार राजा,—अशीं अक्षरें उलटीं केल्यावर असा अर्थ झाला कीं,—रावणानें रामास काळासमान पाहिलें, शिवास वाहनांत नंदी प्रिय आहे, पुण्यवंत लोक स्वकर्माचें फल स्वर्गांत भोगतात, व जारांस शासनकर्ता राजा आहे. ॥ २२४ ॥

प्रज्ञया वा विसारिण्या यो वलेन धनेन वा ॥ धुरं
 वहति गोत्रस्य जननी तेन पुत्रिणी ॥ २२५ ॥

अर्थ—जे मानव विशालबुद्धि, बल व धन यांनीं स्वकुलांतील प्राप्त कार्यांचा भार वाहतो त्या पुत्राच्या योगानें जननी लोकांत यथार्थ पुत्र व तीं हाते. ॥ २२५ ॥

स जातो येन जातेन याति वंशः समुन्नतिम् ॥ परिव-
तिनि संसारे मृतः को वा न जायते ॥ २२६ ॥

अर्थ—चक्राकार गतियुक्त संसारांतः मृत झालेला कोण, प्राणी जन्मास येत नाही ? तर सर्व पुनः जन्मतात; परंतु वंश ज्याच्या योगाने उत्तम उदयास येतो तो जन्मास आल्याचे सार्थक पावतो. ॥ २२६ ॥

विद्याविहिना बहवोपि पुत्राः कल्पायुषः संतु पितुः
किमेतैः ॥ क्षयिष्णुनावापि कलावता वा तस्य प्रमो-
दः शशिनेव सिंधोः ॥ २२७ ॥

अर्थ—कल्पपर्यंत आयुष्यसंपन्न पुष्कळ पुत्र विद्याहीन जर असले तर ते असोत; परंतु त्यांच्या योगाने पित्यास काय फल ? कांहीं नाही. आणि एकच पुत्र अशक्त असून तो विद्यादिकलांनी युक्त असला तर त्याच्या योगाने पित्यास अति हर्ष होतो. यास दृष्टांत,—जसा क्षीण चंद्राच्या दर्शनाने आनंद होऊन समुद्र वृद्धिंगत होतो तद्वत्. ॥ २२७ ॥

एकेनापि सुपुत्रेन विद्यायुक्तेन भासते ॥ कुलं पुरुष-
सिंहेन चंद्रेणेवाहि शर्वरी ॥ २२८ ॥

अर्थ—विद्यायुक्त असल्यामुळे पुरुषश्रेष्ठ अशा एकाहि सुपुत्राच्या योगाने कुल शोभते. यास दृष्टांत, जशी रात्र चंद्राच्या योगाने शोभते तद्वत्. ॥ २२८ ॥

अजातमृतमूर्खाणां वरमाद्यौ न चांतिमः ॥ सकृद्दुः-
खकरावाद्यादंतिमस्तु पदे पदे ॥ २२९ ॥

अर्थ—मुळीच न झालेला, मृत व मूर्ख अशा त्रिवर्ग पुत्रांत पहिले दोन वरे. परंतु अंतीचा चांगला नाही. कारण प्रथम दोषे एकवारच दुःखकारक होतात. व शेवटचा तर पदोपदी दुःखदायक होतो. ॥ २२९ ॥

भो पांथ पुस्तकधर क्षणमात्र तिष्ठ वैद्योसि किं ग-
 णकशास्त्रविशारदोसि ॥ केनौषधेन मम पश्यति
 भर्तुरंवा किंवा गमिष्यति पतिः सुचिरप्रवासी ॥ २३० ॥

अर्थ—कोणी कामुक स्त्री प्रश्न करिते हे पांथ, येथे क्षणमात्र उभा रहा. कारण तू हातांत पुस्तक घेतले आहेस, यावरून तू वैद्य आहेस किंवा ज्यो-
 तिषशास्त्रांत निपुण आहेस ? वैद्य असलास तर माझ्या भर्त्याची माता अंध
 आहे ती कोणत्या औषधाने पाहील ? अथवा ज्योतिषी असलास तर बहू-
 काल प्रवासाम गेलेला माझा पति कधी येईल ? (यावरून तुला येथे रा-
 हाण्यास कांहीं प्रतिबंधक नाही. हे यांतील तात्पर्य आहे.) ॥ २३० ॥

कामिनीकायकांतारे कुचपर्वतदुर्गमे ॥ मां संचर
 मनःपांथ तत्रास्ते स्मरतस्करः ॥ २३१ ॥

अर्थ—हे मनरूप पांथा, तू स्तनरूप पर्वतामुळे गमन करण्यास अशक्य
 अशा कामिनी देहरूप अरण्यांत संचार करू नको; कारण तेथे मदन
 चोर आहे तो तुझा नाश करील. ॥ २३१ ॥

संपत्सु महतां चित्तं भवत्युत्पलकोमलम् ॥ आपत्सु
 च महाशैलशिलासंघातकर्कशम् ॥ २३२ ॥

अर्थ—महात्म्याचे चित्त संपत्तिकालांत कमलासारखे कोमल असते. आ-
 णि तेच आपत्कालांत महा पर्वताच्या शिलासमुदायासमान कठिण
 होते. ॥ २३२ ॥

यः प्रीणयेत् सुचरितैः पितरं स पुत्रो, यद्भर्तु रेव
 हितमिच्छति तत् कलत्रम् ॥ तन्मित्रमापदि सुखे च
 समक्रियं यदेतन्नयं जगति पुण्यकृतो लभते ॥ २३३ ॥

अर्थ—जो सत्कर्मानों पित्याप्त संतुष्ट करतो तोच पुत्र जाणावा, जी भर्त्यांचें हित इच्छील तीच भार्या समजावी. आपत्कालांत व सुखाच्या कालांत जो आपली वागणूक सारखी ठेवतो, तोच मित्र झणावा. तर तीन प्रकार जगांत पुण्यवंत लोकांसच प्राप्त होतात. ॥ २३३ ॥

अं१ वुजमं२ वुनि जा३ तं न४ हि दृ५ ष्टं जा६ तमं७ वुजा८ दं९ वु ॥ अधु१०-

ना त११ हि१२ प१३ री१४ तं च१५ रण१६ स१७ रोजा१८ दि१९ निर्ग२० ता गंगा ॥ २३४ ॥

अर्थ—कमल उदकांत उत्पन्न होतें व कमलापासून जल उत्पन्न झालेलें कोठेंच दृष्टी पडत नाहीं; परंतु याकालीं विपरीत झालें तें असें कीं, गंगोदक विष्णुचरणकमलापामून निघालें. ॥ २३४ ॥

जा३ ता ल४ ताहि शै५ ले जा६ तु ल७ तायां न८ जा९ यते शै१० लः ॥

अधु११ ना त१२ हि१३ प१४ री१५ तं क१६ नक१७ लता१८ यां गि१९ रिद्व२० यं जा२१ तम् २३५

अर्थ—लता पर्वतावर उत्पन्न होतात. आणि लतेवर कदापि पर्वत उत्पन्न होत नाहीं; परंतु याकालीं हा नियम विपरीत झाला तो असा कीं, सुवर्णलते (स्त्री) वर दोन पर्वत (स्तन) उत्पन्न झाले. ॥ २३५ ॥

क१ म२ ले क३ म४ लोत्प५ त्तिः श्रू६ यते न७ च दृ८ श्यते ॥ वा९ लै

तव१० मुखा११ भोजे दृ१२ ष्टमि१३ दी१४ वरद्व१५ यम् ॥ २३६ ॥

अर्थ—कमलाच्या ठिकाणीं कमलाची उत्पत्ति होते असें ऐकतो, परंतु पहाण्यांत नाहीं. आणि हे बाले, तुझ्या मुखकमलावर मात्र नेत्रकमलद्वय पाहिलें. ॥ २३६ ॥

न१ के२ ना३ पि श्रु४ तं दृ५ ष्टं वा६ रिणा७ वा८ रि शु९ ष्यति ॥ अ१० हो

गो१ दा२ वरी३ वारा भ४ वसि५ षु६ वि७ शु८ ष्यति ॥ २३७ ॥

अर्थ—उदकानें उदक शुष्क होतें असें कोणीही श्रुत व दृष्ट नाहीं; परंतु गोदावरीच्या जलानें भवसिंधु अतिशुष्क होतो हें आश्चर्य आहे. ॥ २३७ ॥

वरं वनं वरं भैक्ष्यं वरं भारोपजीवनम् ॥ पुंसां विवेक-

हीनानां सेवया न धनार्जनम् ॥ २३८ ॥

अर्थ—वनवास श्रेष्ठ, भिक्षान्न श्रेष्ठ व भार वाहानानें उपजीवन श्रेष्ठ आहे. परंतु विचारहीन पुरुषांच्या सेवेने धनसंपादन श्रेष्ठ नाही. ॥ २३८ ॥

सेवा श्ववृत्तिर्यैरुक्ता न तैः सम्यग्गुदात्तम् ॥ स्वच्छं-

दचारी कुत्र श्वा विक्रीतासुः क्व सेवकः ॥ २३९ ॥

अर्थ—सेवा (चाकरी) करणे ही श्ववृत्ति (नीचवृत्ति) असैं ज्यांनी हाटले, ते त्यांनी यथार्थ प्रतिपादन केले नाही; कारण स्वच्छदानें संचार करणारा श्वान कोठें आणि आपले प्राण यजमानास विकणारा सेवक कोणीकडे; तस्मात् सेवक व श्वान यांत महत् अंतर आहे. ॥ २३९ ॥

तास्तु वाचः सभायोग्याः याश्चित्ताकर्षणक्षमाः ॥

स्वेपां परेपां विदुषां द्विषामविदुषामपि ॥ २४० ॥

अर्थ—स्वकीय, परकीय, विद्वज्जन, द्वेष करणारे व अज्ञानी जन या सर्वांच्या चित्ताचें आकर्षण करणाऱ्या ज्या वाणी त्याच योग्य जाणाव्या. ॥ २४० ॥

वितर वारिद वारि दवातुरे चिरपिपासितचातकपो-

तके ॥ प्रचलिते मरुति क्षणमन्यथा क्व च भवान्

क्व पयः क्वच चातकः ॥ २४१ ॥

अर्थ—हे मेघा, दवाग्रोनें पीडित होऊन पुष्कळ वेळापामून तृपाक्रांत झालेल्या चातक बालकास उदक दे; कारण वायु क्षणांत उलट वाहूं लागला असतां तूं कोठें जाशील, पाणी कोठें व चातक कोणीकडे राहील, याचा नियम नाही. ॥ २४१ ॥

एकस्य तस्य मन्ये धन्यामभ्युन्नतिं जलधरस्य ॥ विश्वं

सशैलकाननमाननमवलोकते यस्य ॥ २४२ ॥

अर्थ—पर्वत व अरण्य यांसहित सकल विश्व ज्याच्या मुखाकडे अव-
लोकन करते. यावरून त्या एका मेघाचीच श्रेष्ठता मी घन्य
मानतां. ॥ २४२ ॥

तद्दत्ता^३ सदसि^१ ब्रवीतु^२ वचनं^५ यच्छृण्वतां^४ चेतसः^६ प्रो-
ह्लासं^९ रसपूर्णं^{११} श्रवणयोरक्षणा^{१०}र्विकासश्रियम्^{१२} ॥ क्षुब्धि-
द्राश्रमदुःखकालगतिल्लत्^{१४} कार्यांतरप्रस्मृतिं^{१३} प्रोत्कंठा-
मनिशं^{१६} श्रुतौ^{१७} वितनुते^{१९} शोकं^{२२} विरामादपि^{२०} ॥ २४३ ॥

अर्थ—वक्त्यानें समेत असें भाषण करावें कीं, जें भाषण श्रवण करणारां-
च्या अंतःकरणास अतिशयित उल्हास होऊन कर्णास श्रवण करण्याची
इच्छा अधिक वाढावी. तशीच नेत्रांस विकास शोभा प्राप्त व्हावी, आणि
क्षुधा, निद्रा, श्रम, व दुःख व कालगति यांस हरण करणारे असून अन्य
कार्याची अत्यंत विस्मृति व्हावी, निरंतर त्या भाषणाच्या श्रवणाविषयीं अति
उत्कंठा असून त्या भाषणसमाप्तीपासूनही श्रोत्यांस खेद व्हावा. ॥ २४३ ॥

श्रुतिसिद्धांतशूरस्य^१ तद्विरुद्धान्निरुधतः^२ ॥ वल्गितं वा-

वदूकस्य^५ कृतिनः^४ किं न शोभते ॥ २४४ ॥

अर्थ—श्रुतींच्या सिद्धांतांत शूर असून त्याचप्रमाणें त्या सिद्धांतास विरुद्ध
जें असतील त्यांस कुठित करण्याविषयीं कुशल अशा वक्त्याचें काय एक
भाषण शोभत नाहीं तर सर्व शोभतें. ॥ २४४ ॥

अल्पाक्षररमणीयं^१ यः^२ कथयति^४ निश्चितं^३ स^५ खलु^६ वा-

ग्मी ॥ बहुवचनमल्पसारं^{१०} यः^९ कथयति^८ विप्रलापी^{१३}

सः^{१२} ॥ २४५ ॥

अर्थ—अल्प अक्षरांनीं युक्त असून रमणीय असें जो निश्चित सांगतो तो
निश्चयेंकरून वक्ता जाणावा, आणि जो अल्प सारांशयुक्त बहुत भाषण
करतो तो निरर्थक भाषण करणारा समजावा. ॥ २४५ ॥

जिह्वैकैव सतामुभे फणवतां स्रष्टुश्चतस्रश्चतास्ताः
 सप्तैव विभावसोर्नियमिताः षट् कार्तिकेयस्य च ॥
 पौलस्त्यस्य दशाभवन् फणिपतेर्जिह्वासहस्रद्वयं, जि-
 वहालक्षशतैककोटिनियमो नो दुर्जनानां मुखे २४६

अर्थ—साधूसं जिह्वा एकच असते. सर्पास दोन, ब्रह्मदेवास चार आणि अग्नीस सात, कार्तिकस्वामीस सहा, व रावणास दहा होत्या. शेषास दोन सहस्र आहेत. परंतु दुर्जनांच्या मुखांत जिह्वा लक्ष, शत किंवा एक कोटी या संख्यांतून किती असतील याचा नियम कांहींच नाही. ॥२४६॥

असत्यमप्रत्ययमूलकारणं कुवासनासन्नसमृद्धिवारणम्
 ॥ विपन्निदानं परवंचनोजितं कृतापराधं कृतिभिर्वि-
 वर्जितम् ॥ २४७ ॥

अर्थ—असत्य अविश्वासाचें मूल कारण असून कुत्सित वासनांचें केवळ गृहच आहे. आणि तें संपत्तीचें नाशक, विपत्तीचें आदिकारण, दुसऱ्याच्या वंचनेविषयी बलवत्तर व बहु अपराध घडविणारें असें असत्य भाषण अनेक दोषयुक्त असल्यामुळे तें सज्जनांनीं वर्ज्य केले आहे. व वर्ज्य करावें हें योग्य. ॥ २४७ ॥

नासत्यवादिनः सख्यं न पुण्यं न यशो भुवि ॥ दृश्यते
 नापि कल्याणं कालकूटमिवाश्रतः ॥ २४८ ॥

अर्थ—या पृथ्वीतलावर असत्य भाषण करणाराचें कोणाशीं सख्य होत नसून त्यास पुण्य, यश व कल्याण हीं कधींच प्राप्त होत नाहीत. यास दृष्टांत.—कालकूट विष भक्षण करणारास जसें सुख होत नाही तद्वत्. २४८

स्त्रीणां द्विगुण आहारो लज्जा चापि चतुर्गुणा ॥
 साहसं षड्गुणं चैव कामश्चाष्टगुणः स्मृतः ॥२४९॥

अर्थ—स्त्रियांचा आहार पुरुषापेक्षां द्विगुणित, लज्जाही चौपट, साहस सहा पट व काम अष्टगुणित अधिक असतो. ॥ २४९ ॥

स्त्रियो हि मूलं निधनस्य पुंसः स्त्रियो हि मूलं व्यसन-
स्य पुंसः ॥ स्त्रियो हि मूलं नरकस्य पुंसः स्त्रियो
हि मूलं कलहस्य पुंसः ॥ २५० ॥

अर्थ—स्त्रिया, पुरुषास मरण, दुःख, नरक व कलह, यांच्या प्राप्तीला कारणभूत आहेत. ॥ २५० ॥

रूपसंपन्नमग्राग्र्यं प्रेमप्रायं प्रियंवदम् ॥ कुलीनमनु-
कूलं च कलत्रं कुत्र लभ्यते ॥ २५१ ॥

अर्थ—रूपवती, व्यवहाराविषयी चतुर, प्रेमल, मधुर भाषण करणारी, कुलीन व अनुकूल अशी स्त्री कोठे प्राप्त होणार? प्राप्त होणे फारच दुर्लभ आहे. ॥ २५१ ॥

पाणौ गृहीतापि पुरस्कृतापि स्नेहेन नित्यं परिवर्धि-
तापि ॥ परोपकाराय भवत्यवश्यं वृद्धस्य भार्या करदी-
पिकेव ॥ २५२ ॥

अर्थ—वृद्धाने आर्षली स्त्री हातीं धरून सर्व गृहकृत्यांत प्रमुख केली, प्रीतीने निरंतर वाढविली, तरी ती निश्चयेकरून परोपकारार्थ होते. यास दृष्टांत.—हातांत मशाल धरणारास स्वतः दिसत नसून इतरांस मात्र तिचा प्रकाश उपयोगी पडतो तद्वत्. ॥ २५२ ॥

राजन् दुधुक्षसि यदि क्षितिधेनुमेतां, तेनाद्य वत्स
मिवलोकममुं पुषाण ॥ तस्मिंश्च सम्यगनिशं परि-

१६ लुप्यमाणे, ^{२०} नानाफलैः ^{१२९} फलति ^{१८ १९} कल्पलतेव भू-^{१६} १७
मिः ॥ २५३ ॥

अर्थ—हे राजन्, या भूमिरूप धेनुची जर धार काढण्याविषयी इच्छा करशील, तर या कार्यासाठी सांप्रत या प्रजांचे पोषण वत्सासारखे कर; कारण हा वत्स निरंतर उत्तम रीतीने संतुष्ट झाला असतां भूमि कल्पलते-सारखी अनेक फलांनीं तुला फलद्रूप होईल. ॥ २५३ ॥

सुहृदामुपकारकारणात् द्विषतामप्यपकारकारणात् ॥
नृपसंश्रय इष्यते बुधैर्जठरं को न विभर्ति के-
वलम् ॥ २५४ ॥

अर्थ—सुहृदांवर उपकार करण्यासाठी, शत्रूंचे अपकार करण्यास्तवही राजाश्रय करणेच ज्ञानवृद्धांस संमत आहे. आणि असा राजाश्रय न करतां केवळ उदरभरण काण करित नाही, सर्व करतात; परंतु त्यांत विशेष नाही. ॥ २५४ ॥

अयुक्तं युक्तं वा यदभिहितमज्ञेन विभुना, स्तुत्यादे-
तन्नित्यं जडमपि गुरुं तस्य विनुयात् ॥ विवत्सु-
नैस्पृह्यं कथमपि सभायामभिनयेत्, स्वकार्यं संतुष्टे
क्षितिभृति रहस्येव कथयेत् ॥ २५५ ॥

अर्थ—अज्ञ राजाने युक्त किंवा अयुक्त कोसही भाषण केलें तरी त्याची सर्वदां स्तुतीच करावी. आणि त्याचा गुरु मूढ असला तरी त्याचेंही स्त-वनच करावें. तसेच सभेत निस्पृहतेनें भाषण करावेंसे वाटलें तर तें कोण-त्याही प्रकारें स्वाभिप्राय प्रदर्शनपूर्वक करावें. व राजा प्रसन्नचित्त असून एकांतीं असले तेव्हांच त्यास स्वकार्य सांगावें. ॥ २५५ ॥

पत्रं नैव यदा करीरविटपे दोषो वसंतस्य को, नो-
लूकोप्यवलोकते यदि दिवा सूर्यस्य किं दूषणम् ॥
धारा नैव पतन्ति चातकमुखे मेघस्य किं दूषणं, यत्पूर्वं
विधिना ललाटलिखितं तन्मार्जितुं कः क्षमः ॥ २५६ ॥

अर्थ—करीर (करंबेळ) वृक्षास पान जेव्हां वसंतकाळीं नसतें, त्यांत वसंत
तः ऋतूकडे दोष काय ? तसांच उलूक (घुबड) पक्षी दिवसास जर अव-
लोकन करीत नाही, त्यांत सूर्याकडे काय दूषण आहे. तशाच पर्जन्याच्या
धारा चातकाच्या मुखांत पडत नाहीत, यांत मेघाकडे काय दूषण आहे.
तर ब्रह्मदेवानें जें पूर्वी ललाटावर लिहिलें आहे, तें खोटें करण्यास कोण
समर्थ आहे ? कोणी नाही. ॥ २५६ ॥

मूर्खशिष्योपदेशेन दुष्टस्त्रीभरणेन च ॥ दुःखितैः

संप्रयोगेन पंडितोप्यवसीदति ॥ २५७ ॥

अर्थ—मूर्ख शिष्यास उपदेश करणें, व्यभिचारादिदोषयुक्त स्त्रीचें पोषण
व दुःखित जनांशीं अतिसहवास यांनीं विद्वान्ही दुःख पावतो. ॥ २५७ ॥

दुष्टभार्या शठमित्रं भृत्यश्चोत्तरदायकः ॥ संसर्पे

च गृहे वासो मरणादतिरिच्यते ॥ २५८ ॥

अर्थ—दुष्ट भार्या, शठमित्र, उत्तर देणारा सेवक व सर्पयुक्त गृहांत वास्तव्य
करणें, हीं मृत्यूपेक्षां अतिदुःखदायक होतात. ॥ २५८ ॥

आपदर्थे धनं रक्षेदारान् रक्षेद्धनैरपि ॥ आत्मानं

सततं रक्षेदारैरपि धनैरपि ॥ २५९ ॥

अर्थ—कदाचित् विपत्ति प्राप्त होईल, तन्निवारणार्थ धन रक्षण करावें. तसेच
धनांच्याही योगानें स्त्रियांचें रक्षण करावें. कारण स्त्रिया व द्रव्ये या दो-
होंच्याही योगानें आत्म्याचें निरंतर रक्षण करावें. ॥ २५९ ॥

यस्मिन् देशे न सन्मानो न वृत्तिर्न च बांधवाः ॥

न च विद्यागमोप्यस्ति वासं तत्र न कारयेत् ॥ २६० ॥

अर्थ—ज्या देशांत सन्मान, वृत्ति, (उदर पोषण मार्ग) बांधव व विद्या-
प्राप्ति ही नाहीं तेथें वास करूं नये. ॥ २६० ॥

गुणिनं जनमालोक्य निजबंधनशंकया ॥ राजन्

लक्ष्मीः कुरंगीव दूरं दूरं पलायते ॥ २६१ ॥

अर्थ—हे राजन् लक्ष्मी, गुणिजनास पाहून आपणास बंधन होईल या
शंकेनें हरिणीसारखी अतिदूर पळते. ॥ २६१ ॥

पद्मे मूढजने ददासि द्रविणं विद्वत्सु किं मत्सरो,

नाहं मत्सरिणी न चापि चपला नैवास्ति मूर्खे

रतिः ॥ मूर्खेभ्यो द्रविणं ददामि नितरां तत्कारणं

श्रूयतां, विद्वान् सर्वजनेषु पूजिततनुर्मूर्खस्य ना न्या

गतिः ॥ २६२ ॥

अर्थ—हे लक्ष्मी, तूं मूढ जनास द्रव्य देत्येस आणि विद्वज्जनास देत नाहीस,
यावरून तुला विद्वानांविषयीं मत्सर आहे कीं काय? तेव्हां लक्ष्मीनें उत्तर
दिलें कीं, मी त्यांविषयीं मत्सरयुक्त नाहीं, चंचलही नाहीं, मला मूर्ख ज-
नांविषयीं प्रीति नाहीच असें असून मी मूर्खांस धन अतिशय देत्ये, याचें
कारण श्रवण करा. तें असें कीं, विद्वान् सर्व लोकांत पूजित असल्यामुळे
त्यास कांहीं न्यून असत नाहीं, आणि मूर्खाला कोणीच मानित नसल्या
कारणानें त्यास मजवांचून अन्यगतिच नाहीं, याकरितां मी त्याचा
आश्रय करितें. ॥ २६२ ॥

गंगेवाघविनाशिनी जनमनःसंतोषसच्चंद्रिका, ती-

क्षणांशोरपि सत्प्रभेव जगदज्ञानांधकारापहा ॥ छा-

^{११}येवाखिलतापनाशनकरी ^{१२}स्वर्धेनुवत्कामदा, ^{१३}पुण्यैरे-
^{१४}वहि ^{१५}लभ्यते ^{१६}सुकृतिभिः ^{१७}सत्संगतिर्दुर्लभा ॥ २६३ ॥

अर्थ—भागीरथीसारखी पाप नाश करणारी, लोकांच्या मनास संतोष देण्याविषयी चंद्रकलेसारखी, सूर्याच्याही कांतीसारखी जगांतिल अज्ञानरूप अंधकाराचा नाश करणारी, छानेसमान सर्व तापनाशक, सकल मनोरथ पूर्ण करण्याविषयी कामधेनुसारखी अशी दुर्लभ सत्संगति भाग्यवंत जनांस पुण्यांनीच प्राप्त होते. इतरांस कधीही प्राप्त होत नाही. ॥ २६३ ॥

^१काचः ^२कांचनसंसर्गाद्धत्ते ^३मारकतीर्थीः ॥ तथा -

^४सत्सन्निधानेन ^५मूर्खो ^६याति ^७प्रवीणताम् ॥ २६४ ॥

अर्थ—काचचा मणि सुवर्णाच्या संगतीने जशी नीलमण्याची कांति धारण करतो, तद्वत् मूर्ख साधुसंगतीने प्रवीणतेला प्राप्त होतो. ॥ २६४ ॥

^१कीटोपि ^२सुमनःसंगादारोहति ^३सतां ^४शिरः ॥ अ-

^५श्मापि ^६याति ^७देवत्वं ^८महद्भिः ^९सुप्रतिष्ठितः ॥ २६५ ॥

अर्थ—कीट (किडा) ही पुष्पाच्या संगतीने सत्पुरुषांच्या मस्तकावर आरोहण करतो. तसाच पाषाणही महात्म्या साधूंनी उत्तम रीतीने प्राण-प्रतिष्ठा युक्त केला असतां देवत्वाला प्राप्त होतो. २६५ ॥

^१कल्पद्रुमः ^२कल्पितमेव ^३सूते ^४सा ^५कामधुक्कामितमेव

^६दोग्धि ॥ ^७चिंतामणिश्चितितमेव ^८दत्ते ^९सतां ^{१०}हि ^{११}संगः

^{१२}सकलं ^{१३}प्रसूते ॥ २६६ ॥

अर्थ—कल्पवृक्ष कल्पित वस्तूच देतो. कामधेनु इच्छित पदार्थ मात्र देते, चिंतामणिनांवाचा पाषाण, चिंतित मनोरथच पूर्ण करतो. परंतु साधूंचा समागम तर सर्व वासना सफल करितो. ॥ २६६ ॥

न^५ स्थातव्यं न^६ गंतव्यं क्षणमप्यधमैः^७ सह^८ ॥ पयोपि^९

शौडिकीहस्ते^{१२} मदिरां^{१४} मन्यते^{१३} जनः ॥ २६७ ॥

अर्थ—अधम जनांसह क्षणमात्रही उभें राहूं नये, व गमनही करूं नये; कारण मद्यविक्रय करणाऱ्या स्त्रीच्या हस्तांत दूध असलें तरी तें मद्यच आहे असें लोक मानितात असें संगतिमाहात्म्य आहे. ॥ २६७ ॥

किंचिदाश्रयसौंदर्याद्धत्ते^३ शोभामसाध्वपि^५ ॥ कांतावि-

लोचने^७ न्यस्तं मलीमसमिवांजनम् ॥ २६८ ॥

अर्थ—वाईट पदार्थ ही सौंदर्याच्या किंचित् आश्रयानें शोभा धारण करतो. याचें उदाहरण असें कीं, सुंदर स्त्रीच्या नेत्रांत काजळ घातलें असतां तें मलिन असूनही शोभतें, तद्वत्. ॥ २६८ ॥

गुणैः^१ सर्वज्ञकल्पोपि^२ सीदत्येको^३ निराश्रयः^४ ॥ अनर्घ्य-

मपि^५ माणिक्यं^७ हेमाश्रयमपेक्षते^९ ॥ २६९ ॥

अर्थ—कोणी पुरुष गुणांनीं सर्वज्ञसदृश असूनही आश्रयरहित एकाकी असला तर तो दुःख पावतो. यास दृष्टांत असा कीं, माणिक अमोलिक जरी असलें, तरी तेंही सुवर्णाश्रयाची अपेक्षा करतें. यावरून आश्रयाविरहित कोणीच शोभत नाही. ॥ २६९ ॥

षट्कर्णो^१ भिद्यते^३ मंत्रश्रतुष्कर्णः^४ स्थिरो^५ भवेत् ॥ द्वि-

कर्णस्य^७ च मंत्रस्य^८ ब्रह्माप्यन्तं न गच्छति^९ ॥ २७० ॥

अर्थ—षट्कर्ण ह्यणजे त्रिवर्गांनीं केलेली मसलत फुटते, आणि चतुष्कर्ण ह्यणजे दोघांनीं केलेली मसलत स्थिर होते, व द्विकर्ण ह्यणजे एकद्व्याच्या मसलतीचा अंत ब्रह्मदेवासही लागत नाही. ॥ २७० ॥

पंचमेऽहनि^३ षष्ठे^२ वा शाकं^५ पचति^६ स्वे गृहे ॥ अनृणी^{१०}

चाप्रवासी^{११} च स^{१२} वारिचर^१ मोदते ॥ २७१ ॥

अर्थ—हे जलचर यक्षा, दिवसाच्या पांचव्या किंवा सहाव्या भागांत स्व-
गृहीं भाजी शिजवितो, आणि ऋण व प्रवास यांनीं रहित असा जो मानव
तो आनंद पावतो. ॥ २७१ ॥

अहन्यहनि भूतानि गच्छंति हि यमालयम् ॥ शेषाः

स्थावरमिच्छंति किमाश्चर्यमतः परम् ॥ २७२ ॥

अर्थ—प्राणी प्रति दिवशीं मृत्यु पावून यमसदनीं जातात. आणि शेष
राहिलेले आपली तीच भावी होणारी अवस्था मनांत न आणून स्थावराची
इच्छा करितात, यापेक्षां आश्चर्य कोणतें ? किमपि नाहीं. ॥ २७२ ॥

रसने रचितोयमंजलिस्तै परनिंदापरुषैरलं वचोभिः

॥ नरकापहरं नमःशिवायेत्यमुमादिप्रणवं भजस्व

मंत्रम् ॥ २७३ ॥

अर्थ—हे रसने (जिव्हे) मी तुला हात जोडून इतकेच मागतों कीं, पर-
निंदाकारक कठोर भाषणें पुरत; कां ह्मणशील तर नरक यातना परिहार
करणारा ओंकारादिक नमःशिवाय या मंत्राचा, जप, सर्वदा करीत
जा. ॥ २७३ ॥

आदौ सत्ययुगे बलिस्तदनु च त्रेतायुगे राघवो, रामः -

सत्यपराक्रमोथ भगवान् धर्मस्तथा द्वापरे ॥ दाता

कोपि न चास्ति संप्रति कलौ जीवन्ति केनार्थिन इत्येव

कृतनिश्चयेन विधिना व्यापारिणो निर्मिताः ॥ २७४ ॥

अर्थ—आरंभीं सत्य युगांत बलि दानशूर होता, त्याच्या मार्गे त्रेतायुगीं
रघुवंशोद्भव सत्यपराक्रम भगवान् राम दाता झाला. तसाच द्वापरांत धर्म-
राजा दाता होता. परंतु सांप्रत कलियुगीं दाता कोणीही नाहीं, यास्तव क-
लिकालांत याचकजन कोणत्या उपायानें वांचतील, असा त्यांच्या जीवनो-

पायाविषयीं विचारपूर्वक निश्चय करून ब्रह्मदेवानें व्यापारी लोक निर्माण केले. ॥ २७४ ॥

नीरसान्यपि रोचन्ते कार्पासस्य फलानि मे ॥ येषां
गुणमयं जन्म परेषां गुह्यगुप्तये ॥ २७५ ॥

अर्थ—कापुसार्ची फळे रसहीन आहेत, तथापि तीं मला अतिप्रिय आहेत; कारण त्यांच्या उत्पत्तीपासून सूत निघून तें सर्व लोकांच्या गुह्य इंद्रियांच्या रक्षणार्थ उपयोगी पडते. ॥ २७५ ॥

अयं निजः परो वेति गणना लघुचेतसाम् ॥ उदारच
रितानां तु वसुधैव कुटुंबकम् ॥ २७६ ॥

अर्थ—हा स्वकीय किंवा हा परकीय आहे अशी गणना क्षुद्रचित्त पुरुष मात्र करतात, आणि उदारचरित्रयुक्त पुरुषांस तर सकल पृथ्वी स्वकुटुंबच वाटते. ॥ २७६ ॥

एकेन तिष्ठताधस्तादन्येनोपरि तिष्ठता ॥ दातृयाच-
कयोर्भेदः कराभ्यामेव सूचितः ॥ २७७ ॥

अर्थ—अधो भार्गी राहणारा एक व उर्ध्व भार्गी असणारा एक अशा हस्तां-
नीच दाता व याचक यांचा भेद सूचविला आहे. ॥ २७७ ॥

सैव परं न विनश्यति तनुरपि या श्रीनिवेशिता सं-
त्सु ॥ अवशिष्यते हिमांशोः सैव कला या स्थिरा
शंभौ ॥ २७८ ॥

अर्थ—तनु किंवा संपत्ति ही जर साधूंना अपर्ण केली, तर तीच कदापि
नाश पावत नाही. याचा अनुभव असा की, चंद्राची जी कला शंभूच्या
मस्तकीं स्थापन केली तीच स्थिरत्वानें अवशिष्ट राहिली आहे. आणि
त्या दिसणाऱ्या कला प्रत्यहीं कमी होतात व जास्त होतात. ॥ २७८ ॥

विद्यानाधिगता कलंकरहिता वित्तं च नोपार्जितं,
 शुश्रूषापि समाहितेन मनसा पित्रोर्न संपादिता ॥
 आलोलायतलोचना युवतयः स्वप्नेपि नालिंगिताः,
 कालोऽयं परपिंडलोलुपतया काकैरिव प्रेषितः २७९

अर्थ-आर्हो निष्कलंक विद्या संपादन केली नाहीं, द्रव्योपार्जन केलें नाहीं, मातापितरांची सेवाही स्वस्थ मनानें केली नाहीं, चंचल मृगनयना स्त्रिया स्वप्नांतही आलिंगिल्या नाहींत; तर आर्हो आपल्या आयुष्याचा सर्व हा काल परान्नाविषयीं काका (कावळ्या) सारख्या आसक्ततेनें नेला ॥ २७९ ॥

ब्रह्मज्ञानविवेकनिर्मलधियः कुर्वत्यहो दुष्करं, यन्मुं-
 चंत्युपभोगवंति च धनान्येकांततो निःस्पृहाः ॥
 न प्राप्तानि पुरा न संप्रति न च प्राप्तो दृढप्रत्ययो, वां-
 छा मात्र परिग्रहाण्यपि परित्यक्तं न शक्ता वयम् २८०

अर्थ-ब्रह्मज्ञान-विचारानें निर्मल बुद्धि झालेले लोक स्वभावतः निस्पृह असून ते सुखोपभोग-योग्य धनांचा त्याग जो करतात तें कर्म दुष्कर असल्यामुळे आश्चर्यकारक आहे. तें आश्चर्य असें कीं, पूर्वी प्राप्त न झालेलीं सांप्रत कालींही नसणारीं व ज्यांचा मिळण्याविषयीं दृढ विश्वास नाहीं असें असून केवल आपल्या इच्छेनें मात्र ज्यांचा अंगीकार मानलेला असतो, अशाही धनांचा त्याग करण्यास आर्हो अज्ञानी जन समर्थ नाहीं. ॥ २८० ॥

उद्यमेन हि सिध्यंति कार्याणि न मनोरथैः ॥ न हि
 सुप्तस्य सिंहस्य प्रविशंति मुखे मृगाः ॥ २८१ ॥

अर्थ—सर्व कार्ये उद्योगानेच सिद्ध होतात. केवल मनोरथाने सिद्ध होत नाहीत. याचे उदाहरण असे की, निद्रित सिंहाच्या मुखांत मृग स्वतः येऊन प्रवेश जसा करीत नाहीत तद्वत्. ॥ २८१ ॥

उद्यमः साहसं धैर्यं बुद्धिः शक्तिः पराक्रमः ॥ षडेते

यत्र वर्तते तत्र देवः सहायकृत् ॥ २८२ ॥

अर्थ—उद्योग, साहस, धैर्य, बुद्धि, शक्ति व पराक्रम हे सहा गुण जेथे असतात, तेथे देव साहाय्य करणारा आहे असे जाणवे ॥ २८२ ॥

उद्योगिनः करालंबं करोति कमलालया ॥ अनुद्यो-
गिकरालंबं करोति कमलाग्रजा ॥ २८३ ॥

अर्थ—लक्ष्मी उद्योगी पुरुषाच्या हस्ताचा आश्रय करिते, आणि अलक्ष्मी (अवदसा) निरुद्योगी पुरुषाचा हात धरते ॥ २८३ ॥

आलसो हि मनुष्याणां शरीरस्थो महान् रिपुः ॥
नास्त्युद्यमसमो बंधुः कृत्वा यं नावसीदति ॥ २८४ ॥

अर्थ—आलस्यरूप महान् शत्रु मनुष्यांच्या शरीरांत रहाणारा आहे. आणि मनुष्यांस उद्योगासारखा अन्य बंधु नाही; कारण उद्योग केला असतां पुरुष खेद पावत नाही. ॥ २८४ ॥

न दैवमिति संचिंत्य त्यजेद्युद्योगमात्मनः ॥ अनुद्य-
मेन कस्तैलं तिलेभ्यः प्राप्तुमिच्छति ॥ २८५ ॥

अर्थ—दैवाने माझे कार्य होईल असे चिंतन करून पुरुषाने आपल्या कर्तव्य उद्योगाचा त्याग करून नये; कारण उद्योग केल्यावांचून तिकांतील तैल प्राप्त होण्यासाठी कोण इच्छा करील. व केली असतां पूर्ण कोठून होईल ॥ २८५ ॥

पूर्वजन्मजनितं पुराविदः कर्म दैवमिति संप्रचक्षते ॥

उद्यमेन^१ तदुपा^७र्जितं^{१०} चिरा^८द्द्वैवमुद्यमवशं^{१२ १३} न^{१५} त-^{५१}
 त्कथम् ॥ २८६ ॥

अर्थ—पूर्व जन्मांत केलेल्या कर्मांस दैव असें पुरातन ज्ञाते ह्यणतात, या-
 वरून दैव पूर्वी चिरकाल उद्योगानेंच संपादन केलेलें आहे; यास्तव तें तरी
 उद्योगाधीन नाही हें कसें घडेल. ॥ २८६ ॥

गुणवज्जनसंसर्गा^३द्याति^५ सर्वो^१पि^२ गौरवम् ॥ पुष्पमाला-^६
 प्रसंगेन^८ सूत्रं^७ शिरसि^५ धार्यते ॥ २८७ ॥

अर्थ—सर्वही वस्तु गुणवंत जनांच्या संबंधानें महत्वास प्राप्त होतात. या
 स दृष्टांत असा कीं, पुष्प-मालेच्या प्रसंगामुळें लोक मस्तकावर सूत धार
 ण करतात. ॥ २८७ ॥

गुणाः^१ सर्वत्र^२ पूज्यंते^३ पितृवंशो^४ निरर्थकः ॥ वसुदेवं^७
 परित्यज्य^८ वासुदेवं^९ नमोज्जनः ॥ २८८ ॥

अर्थ—गुण सर्वत्र पूज्य होतात, आणि पितृवंश केवल निरर्थक आहे. या-
 चें उदाहरण असें कीं, लोक वसुदेवाचा त्याग करून श्रीकृष्णास नम-
 स्कार करितात. ॥ २८८ ॥

यदि^३ संति^४ गुणाः^५ पुंसां^६ विकसन्त्येव^७ ते स्वयम् ॥ न हि-^{११}
 कस्तूरिकामोदः^{१०} शपथेन^{१२} निवार्यते ॥ २८९ ॥

अर्थ—पुरुषांस गुण जर असले तर ते स्वयमेव कीर्तीनेच प्रसिद्ध होतात.
 याचा अनुभव असा कीं, कस्तूरीच्या सुगंधाचें निवारण शपथेनें होत
 नाही. ॥ २८९ ॥

गुणिनि^२ गुणज्ञो^१ रमते^३ नागुणशीलस्य^७ गुणिनि^५ परि-^४
 तोषः ॥ अलिरेति^६ वनात्^९ पन्नं^{१०} न ददुरस्त्वेकवा-^{१५ १३}
 सोऽपि ॥ २९० ॥

त्यांच्या मुखांचा *आक्षेप सहन करण्याविषयी ती एक *क्षमाच समर्थ आहे. ॥ २९६ ॥

नरस्याभरणं रूपं रूपस्याभरणं गुणः ॥ गुणस्याभरणं
ज्ञानं ज्ञानस्याभरणं क्षमा ॥ २९७ ॥

अर्थ—मनुष्यास रूप आभरण (अलंकार) असून रूपास अलंकारभूत गुण आहे आणि गुणास भूषणरूप ज्ञान असून ज्ञानास आभरण क्षमा आहे. ॥ २९७ ॥

यः सुंदरस्तद्वनिता कुरूपा या सुंदरी सां पतिरूपहीना
यत्रोभयं तत्र दरिद्रता च विधेर्विचित्राणि विचेष्टि-
तानि ॥ २९८ ॥

अर्थ—जो रूपानें सुंदर असतो त्याची स्त्री कुरूप असते. जो रूपानें सुंदरी असते तिचा पति रूपहीन असतो, आणि जेथें स्त्रीपुरुष उभयतां रूपसंपन्न असतात तेथें दारिद्र्य असतें. तस्मात् दैवाचीं चरित्रें विचित्र आहेत ॥ २९८ ॥

इतरकर्मफलानि यदृच्छया विलिखितानि सहे चतु-
रानन ॥ अरसिकेषु कवित्वनिवेदनं शिरसि मा लिख
मा लिख मा लिख २९९ ॥

अर्थ—हे ब्रह्मदेवा, आपण स्वेच्छेनें इतर कर्माचीं फलें माझ्या ललाटीं लिहिलींत, तरी तीं मी सहन करीन; परंतु अरसिक जनांमध्ये कवित्व निवेदन करणें हे माझ्या ललाटीं लेखन करूं नका अशी माझी त्रिवार प्रार्थना आहे. ॥ २९९ ॥

* दुर्जनाच्या मुखांतून निघणारी निंदा आणि नांगराच्या मुखाचें पृथ्वीवर कर्षण.
* निंदा सहन करण्याविषयी क्षमा म्हणजे सहनशक्ति, नांगराच्या मुखानें कर्षण रूप व्यथा सहन करण्याविषयी क्षमा म्हणजे पृथ्वी.

तावत्^३ कुलस्त्री^४मर्यादा^१ यावल्लज्जावगुंठनम्^२ ॥ तद्वत्^६ त-
स्मिन्कुलस्त्री^७भ्यो^९ वरं^९ वेश्यांगनाजनः^८ ॥ ३०० ॥

अर्थ—यावत्कालपर्यंत लज्जेचें आवरण आहे, तावत्कालपर्यंतच कुलस्त्रियांची मर्यादा समजावी, आणि तें लज्जेचें आवरण निघून गेलें असतां त्या कुलस्त्रियांपेक्षां वेश्या स्त्रीजनच श्रेष्ठ जाणावा. ॥ ३०० ॥

चित्ते^२ भ्रांतिर्जायते^३ मद्यपानात्^४ भ्रांते^९ चित्ते^६ पापचर्या-
मुपैति^८ ॥ पापं^{१०} कृत्वा^{११} दुर्गतिं^{१२} यांति^{१३} मूढास्तस्मान्मद्यं^९
नैव^{१६} पेयं^{१७} न^{१८} पेयम्^{१९} ॥ ३०१ ॥

अर्थ—मद्यपानापासून चित्तांत भ्रांति उत्पन्न होते. चित्त भ्रमयुक्त झालें असतां मनुष्यपापाचरणास लागतो. नंतर त्यायोगानें मूढपाप करून दुर्गतिला जातात. यास्तव मद्यप्राशन करूं नये व नच करावें. ॥ ३०१ ॥

एकतश्चतुरो^१ वेदा^२ ब्रह्मचर्यं^३ तथैकतः^४ ॥ एकतः^५ सर्वपा-
पानि^{११} मद्यपानं^{१०} तथैकतः^९ ॥ ३०२ ॥

अर्थ—जसे एका पारड्यांत चार वेद, तसेंच एका पारड्यांत ब्रह्मचर्य, आणि जशीं एका पारड्यांत सर्व पापें, तसें एका पारड्यांत मद्यपान जाणावें. ॥ ३०२ ॥

जन्मेदं^४ व्यर्थतां^३ नीतं^५ भवभोगोपलिप्सया^६ ॥ काचमूल्येन^७
विक्रीतो^९ हंतं^{१०} चिंतामणिर्मर्या^१ ॥ ३०३ ॥

अर्थ—मीं संसरांतील भोगांच्या इच्छेनें हें जन्म व्यर्थ नेलें; यांत असें झालें कीं, मीं काचेच्या किमतीनें चिंतामणि विकल्या सारखें हें मला खेदास्पद झालें. ॥ ३०३ ॥

सानंदं^१ सदनं^२ सुतांश्च^४ सुधियः^३ कांता^५ न^६ दुर्भाषिणी^७, स-
न्मित्रं^९ सधनं^८ स्वयोषिति^{१०} रतिश्चाज्ञापराः^{११} सेवकाः^{१२} ॥

अर्थ—गुणज्ञाता गुणयुक्त वस्तुच्या ठिकाणीं रमतो. परंतु गुणपदार्थाविषयीं स्वभावतः गुणहीनास संतोष होत नाही. याविषयीं दृष्टांत असा की, अमर गंधरूप गुणाचा ज्ञाता असल्यामुळे तो त्या गंधाच्या लोभाने वनांतून कमलाकडे येतो; परंतु वेडूक त्या कमलासमीप उदकांत एकत्र राहणारा असूनही कमलाकडे जसा जात नाही तद्वत्. ॥ २९० ॥

असारे खलु संसारे सारं श्वशुरमंदिरम् ॥ हरो हिमालये
शैते हरिः शैते महोदधौ ॥ २९१ ॥

अर्थ—असार स्वरूप संसारांत श्वशुर-गृह हे एक सार आहे. अत एव शंकर हिमालयावर निद्रा करितात, व विष्णु क्षीरसमुद्रांत निद्रा करतात. ॥ २९१ ॥

असारे खलु संसारे सारमेतच्चतुष्टयम् ॥ काश्यां वासः
सतां संगो गंगांभः शंभुसेवनम् ॥ २९२ ॥

अर्थ—काशीवास, सत्संग, गंगोदक, व शंभुसेवन हे चतुष्टय साररहित संसारांत सार आहे. ॥ २९२ ॥

क्वचिद्दिद्रोष्ठी क्वचिदपि सुरामत्तकलहः, क्वचिद्दी-
णावादः क्वचिदपि च हाहेति रुदितम् ॥ क्वचिद्रम्या
रामा क्वचिदपि जराजर्जरतनुर्न जाने संसारः
किममृतमयः किं विषमयः ॥ २९३ ॥

अर्थ—क्वचित् स्थलीं विद्वानांच्या गोष्ठी, क्वचित्स्थानीं मद्यानें उन्मत्त झालेल्या लोकांचा कलह, कोठें वीणावादन, क्वचित् स्थानीं हाहाकारयुक्त रोदन, क्वचित्स्थानीं रमणीय स्त्री, क्वचित्स्थलीं जरेनें जर्जरित झालेल्या शरीरानें युक्त मनुष्य असे अनेक प्रकार संसारांत आहेत, यावरून हा संसार सुखरूप आहे किंवा दुःखरूप आहे हे मी कांहींच जाणत नाही ॥ २९३ ॥

शुचिसान्निध्ययोगेन^४ त्दृदि रामोपगूहनात्^५ ॥ कर्मसा-^६
क्षिसमालोकात्^७ भवं हेमंतवज्जयेत्^८ ॥ २९४ ॥

अर्थ—संसारास हेमंतऋतूसारखें जिंकावें. तें असें कीं, हेमंतऋतूंत अग्नि
सान्निध्याच्या योगानें व वक्षस्थलीं स्त्रियांच्या आलिंगनानें जसें शीत निवार-
ण होतें, तसें संसारांत गुरु आदिकरून सत्पुरुषांच्या समागमानें व त्दृदयां-
त रामचंद्राच्या ध्यानानें दुःख दूर होतें, आणि त्या ऋतूंत सूर्यावलोक-
नानें जशी थंडी दूर होते, तद्वत् भवदुःख परमात्म्याच्या अपरोक्ष ज्ञानानें
दूर होतें. ॥ २९४ ॥

प्राणाघातान्निवृत्तिः^१ परधनहरणे^२ संयमः^३ सत्यवाक्यं,^४
काले^५ शक्त्या^६ प्रदानं^७ युवतिजनकथामूकभावः^८ परेषाम्^९
॥ तृष्णास्रोतोविभंगो^{११} गुरुषु^{१२} च^{१३} विनयः^{१४} सर्वभूता-
नुकंपा,^{१५} सामान्यः^{१६} सर्वशास्त्रेष्वनुपहतविधिः^{१७} श्रेयसा-
मेष^{१८} पंथाः^{२०} ॥ २९५ ॥

अर्थ—प्राणहिंसेपासून निवृत्ति, परधन हरणाविषयीं प्रतिबंध, सत्यभाषण,
यथोक्तकालीं शक्त्यनुसार दान करणें, तरुण परस्त्रियांच्या वार्तेविषयीं मू-
कत्व, विषयतृष्णेचा प्रतिबंध, मातापितरादि पूज्यजनांविषयीं नम्रता व स-
र्व भूतीं दया हा सर्व शास्त्रांतील अबाधित विधियुक्त सर्वसाधारण असा
कल्याणाचा मार्ग आहे. ॥ २९५ ॥

आजन्मसिद्धं^४ कौटिल्यं^३ खलस्य^१ च हलस्य^२ च ॥
सौढुं^५ तयोर्मुखाक्षेपमलमेकैव^६ सा क्षमा^७ ॥ २९६ ॥

अर्थ—दुर्जन व नांगर यांची वक्रता उत्पत्तीपासून स्वभावसिद्धच असून

॥ आतिथ्यं^{१६} शिवपूजनं^{१५} प्रतिदिनं^{१४} मिष्टान्नपानं^{१८} गृहे,^{१७}
साधोः^{२०} संगमुपासते^{२१} हि सततं^{२२} धन्यो^{१९} गृहस्थाश्रमः^{२४} ३०४^{२३}

अर्थ—आनंदयुक्तगृह, उत्तमबुद्धिमंत पुत्र, स्त्री दुर्भाषण न करणारी, धन संपन्न उत्तम मित्र, स्वस्त्रीच्याच ठिकाणीं प्रीति आज्ञाधारक सेवक, प्रति दिवशीं शिवपूजन, अतिथिसन्मानपूर्वक स्वगृहींच मिष्टान्नभक्षण व मिष्ट दुग्धजलादि प्राशन, तसाच सतत साधुसंग सेवितात, असे ज्या गृहीं घडेल तो गृहस्थाश्रम धन्य समजावा. ॥ ३०४ ॥

मानुष्यं^१ वरवंशजन्म^२ विभवो^३ दीर्घायुरारोग्यता,^४ स-
न्मित्रं^६ सुसुतः^७ सती^९ प्रियतमा^८ भक्तिश्च^{११} नारायणे^{१०} ॥
विद्वत्वं^{१२} सुजनत्वमिंद्रियजयः^{१३} सत्पात्रदाने^{१४} रतिस्ते^{१५}
पुण्येन^{२१} विना^{२२} त्रयोदश^{१८} गुणाः^{१९} संसारिणां^{२०} दुर्लभाः^{२३} ३०५

अर्थ—मनुष्यत्व, त्यांत श्रेष्ठवंशांत जन्म, ऐश्वर्य, दीर्घायु, अरोग्यता, उत्तम मित्र, सुपुत्र, अतिप्रिय असून पतिव्रता अशी स्त्री, नारायणाविषयी भक्ति, विद्वत्ता, सुजनत्व, इंद्रियजय, आणि सत्पात्री दान करण्या विषयी प्रीति, हे तेरा गुण संसारिजनांस पुण्यावांचून दुर्लभ आहेत. ॥ ३०५ ॥

वयोवृद्धास्तपोवृद्धा^१ ज्ञानवृद्धास्तथा^३ परे^४ ॥ ते सर्वे^५ धन-
वृद्धस्य^९ द्वारे^{११} तिष्ठन्ति^{१०} किंकराः^{१२} ॥ ३०६ ॥

अर्थ—वयोवृद्ध, तपोवृद्ध, व ज्ञानवृद्ध तसेच इतर गुणवृद्धादिक ते सर्व धनवृद्धाच्या द्वारांत किंकर होऊन राहतात. ॥ ३०६ ॥

यस्यार्थास्तस्य^१ मित्राणि^२ यस्यार्थास्तस्य^३ बांधवाः^४ ॥ यस्यार्-
थः^{१०} स^{११} पुमाँल्लोके^{१२} यस्यार्थः^{१३} स च^{१४} पंडितः^{१५} ॥ ३०७ ॥

अर्थ—ज्याजवळ धन बहुत असते, त्यासच मित्र अनुकूल असतात. ज्यापार्शी बहुत द्रव्य असते, त्यासच बांधव अनुकूल असतात. ज्याजवळ धन असते, तोच पुरुष लोकांत कीर्तिमान् होतो, आणि ज्यापार्शी द्रव्य असेल तोच पंडित समजावा. ॥ ३०७ ॥

तृष्णे देवि नमस्तुभ्यं धैर्यविप्लवकारिणि ॥ विष्णुस्त्रै-
लोक्यपूज्योपि यस्त्वया वामनीकृतः ॥ ३०८ ॥

अर्थ—हे धैर्यनाशक तृष्णे देवि, तुला नमस्कार असो. कारण, विष्णु त्रैलोक्यांत पूज्य असून त्यासही तूं वामन (अतिलहान) केलेंस व याचना करावयास लाविलेंस. ॥ ३०८ ॥

आशाया ये दासास्ते दासाः सर्वलोकस्य ॥ आशा रेषां
दासी तेषां दासायते विश्वम् ॥ ३०९ ॥

अर्थ—जे आशेचे दास ते सर्व लोकांचे दास होतात; आणि आशा ज्यांची दासी त्यांस सकल विश्व दासासमान होतें. ॥ ३०९ ॥

अपि मेरूपमं प्राज्ञमपि शूरमपि स्थिरम् ॥ तृणीकरो-
ति तृष्णैका निमेषेण नरोत्तमम् ॥ ३१० ॥

अर्थ—मेरुपर्वतासमानही अचल, ज्ञानवान् व शूरही असून स्वभाषानें स्थिर जरी आहे, तथापि अशा उत्तम पुरुषास एक तृष्णाच निमेषमात्रांत तृष्णासमान तुच्छ करिते. ॥ ३१० ॥

तेनाधीतं श्रुतं तेन तेन सर्वमनुष्ठितम् ॥ येनाशाः
पृष्ठतः कृत्वा नैराश्यमवलंबितम् ॥ ३११ ॥

अर्थ—ज्यानें सर्व आशा पृष्ठभागीं करून नैराश्याचा अंगिकार केला, त्यानें वेदशास्त्रांचें अध्ययन केलें, त्यानें उपनिषदादि वेदांतांचें श्रवण केलें व त्यानें तपादि सर्व धर्मांचें आचरण केलें असें जाणावें. ॥ ३११ ॥

आशा बलवती राजन् विपरीता हि शृङ्खला

॥ यया बद्धाः प्रधावंति मुक्तास्तिष्ठन्ति पंगुवन् ॥ ३१२ ॥

अर्थ.—हे राजन् आशा ही बलवत्तर विपरीत शृङ्खला (बेडी) आहे. ती अशी की, या शृङ्खलेने जे बद्ध आहेत ते अतिशय धांवतात व जे हजपासून मुक्त आहेत ते पंगूखारखे एके ठिकाणी स्वस्थ असतात. ॥ ३१२ ॥

नास्त्यन्या तृष्णया तुल्या क्वचिदस्ति नितंबि-
नी ॥ या प्राणानपि मुष्णन्ती भवत्येवाधिकं प्रि-
या ॥ ३१३ ॥

अर्थ.—तृष्णेसमान अन्य स्त्री कोठेच नाही. कारण, जी प्राणांसाठी हरण करीत असून अधिकच प्रिय होत आहे. ॥ ३१३ ॥

तृष्णे देवि नमस्तुभ्यं या त्वं सर्वस्य सर्वदा ॥ उ
त्पादयस्ययत्नेन गोष्पदे सागरभ्रमम् ॥ ३१४ ॥

अर्थ—हे तृष्णे देवि, तुला नमस्कार असो. कारण जी तू सर्वांस सर्वका-
लीं गाईच्या पावला इतक्या जाग्यांत सांचलेल्या पाण्यावर सागराचा भ्रम
यत्नावांचून उत्पन्न करितेस. ॥ ३१४ ॥

गिरिर्महान् गिरेरब्धिर्महान् बर्धेर्नभौ महत् ॥ नभसोपि
महद्ब्रह्म ततोप्याशा गरीयसी ॥ ३१५ ॥

अर्थ—पर्वत मोठा असून त्यापेक्षां समुद्र महान्, समुद्राहून आकाश
महत्, आकाशापेक्षांही ब्रह्म महत् असून त्यापेक्षांही आशा मोठी
आहे. ॥ ३१५ ॥

धनेषु जीवितव्येषु स्त्रीषु चाहारकर्मसु ॥ अतृ-
प्ताः प्राणिनः सर्वे याता यास्यन्ति यांति च ॥ ३१६ ॥

अर्थ.—धन, आयुष्य, स्त्रिया व आहार यांविषयीं सर्व प्राणी सदोदित अतृप्त असतात असे शकडे प्राणि मृत झाले, होतील व होताहेत. ॥३१६॥

आशैव राक्षसी पुंसामाशैव विषमंजरी ॥ आ-

शैव जीर्णमदिरा विगाशा सर्वदोषभूः ॥३१७॥

अर्थ.—पुरुषांस आशा हीच राक्षसी असून आशाच विषाची मंजरी, आशाच जुने मद्य व आशाच सर्व दोष उत्पन्न होण्याची भूमि आहे. यास्तव आशेला धिक्कार असो. ॥ ३१७ ॥

ते धन्याः पुण्यभाजस्ते तैस्तीर्णः क्लेशसागरः ॥

जगत्संमोहेजननी यैराशाशीविषी जिता ॥३१८॥

अर्थ.—ज्यांनीं जगास अत्यंत मोह उत्पन्न करणारी आशा रूप सर्पिणी जिंकली ते धन्य, तेच पुण्यवंत, व त्यांनीं क्लेशसागरभूत संसार उच्छिष्टिला असें समजावे. ॥ ३१८ ॥

परोपकारान्यस्य धिङ् मनुष्यस्य जीवितम् ॥ या-

वंतः पशवस्तेषां चर्माप्युपकरिष्यति ॥ ३१९ ॥

अर्थ.—मनुष्याचें जीवित जर परोपकाररहित असलें तर त्यास धिक्कार असो. कारण, जितके पशु आहेत. त्या सर्वांचें चर्मही उपकाराविषयीं उपयोगी पडतें. व मनुष्य देह निरर्थक. ॥ ३१९ ॥

धनानि जीवितं चैव परार्थे प्राज्ञ उत्सृजेत् ॥ त-

न्निमित्तो वरं त्यागो विनाशे नियते सति ॥ ३२० ॥

अर्थ.—ज्ञानसंपन्न पुरुषानें स्वकीय धने व जीवित यांची परोपकारार्थ योजना करावी. कारण त्यांचा निश्चित नाश होणारा आहे, यास्तव त्यांचें दान करणें हेंच श्रेष्ठ आहे. ॥ ३२० ॥

जातिर्यातु रसातलं

गुणगणस्तस्याप्यधो ग-

च्छतु, शीलं शैलतटात्

पतत्वभिजनः संदत्य-

ता वन्हिना ॥ शौर्ये वैरिणि वज्रमाशु निपत-
 त्वर्थोस्तु नः केवलं, येनैकेन विना गुणास्तृ-
 णलवप्रायाः समस्ता इम ॥ ३२१ ॥

अर्थ.—जाति रसातलास जावो, गुणसमुदाय त्याच्याही अधोभागी जावो. तसेच शील पर्वताच्या तटावरून खाली पडो, तसाच स्वजन अग्नीनें दग्ध होवो, त्याचप्रमाणे शौर्यरूप शत्रूवर वज्रपात शीघ्र होवो असे सर्व प्रकार घडले तरी चिंता नाही; परंतु आह्मास एक द्रव्य मात्र अनुकूल असो. कारण ज्या एका द्रव्यावांचून हे सर्व गुण तृणलवा सारखे होतात. ॥३२१॥

धिगस्त्वेतां विद्यां धिगपि कवितां धिक् सुजन-
 तां, वयो रूपं धिक् धिक् धिगपि च यशो निर्धनव-
 तः ॥ असौ जीयादेकः सकलगुणहीनोपि धनवान्,
 बहिर्यस्य द्वारे तृणलवनिभाः संति गुणिनः ॥ ३२२ ॥

अर्थ—निर्धन पुरुषाच्या विद्येला, कवितेला, मुजनतेला, वयाला, रूपाला आणि यशाला, या सर्वाला धिक्कार असो, कारण, पहा कीं, धनवान् सकल गुणांनीं हीन जरी असला, तथापि तो एकाकी सर्वास जिंकतो. म्हणूनच त्याच्या बाहेरद्वारप्रदेशीं सर्वगुणी तृणलवासारखे होऊन असतात. ॥ ३२२ ॥

धनमर्जय काकुत्स्थ धनमूलमिदं जगत् ॥ अं-
 तरं नैव पश्यामि निर्धनस्य मृतस्य च ॥ ३२३ ॥

अर्थ—हे ककुत्स्थकुलोत्पन्न राजन्, धन संपादन कर. कारण, या ज-
 मान्नी स्थिति केवल धनमूलकच आहे, आणि याचा अनुभवही असा आहे
 कीं, निर्धन व मृत हे दोघे सारखेच, यांत अंतर काडी भर नाही. ॥३२३॥

न विद्यया नैव कुलेन गौरवं, जनानुरागो धनिके-

षु सर्वदा ॥ कपालिना मौलिधृतापि जान्हवी,
प्रयाति रत्नाकरमेव सत्वरम् ॥ ३२४ ॥

अर्थ—केवल विद्या व कुल यांनी मनुष्यास गौरव प्राप्त होतो असे नाही; तर जनाची प्रीति सर्वदा धनिकांविषयीच असते. याचें उदाहरण असे कीं, शिवांनीं भागीरथी मस्तकीं धारण केली तरी ती रत्नाच्या आकर (खाण) रूप समुद्रासच मिळण्यासाठीं त्वरेनें जाते. ॥ ३२४ ॥

त्यजन्ति मित्राणी धनैर्विहीनं, पुत्राश्च दाराश्च सु-
त्दज्जनाश्च ॥ तमथर्वन्तं पुनराश्रयन्ति त्वर्थो हि
लोके पुरुषस्य बंधुः ॥ ३२५ ॥

अर्थ—मित्र, पुत्र, स्त्रिया व संबंधिजन हे धनविरहित पुरुषाचा त्याग करतात; आणि तोच पुरुष द्रव्यवान् झाला असतां ते मित्रादिक पुनः त्याचा आश्रय करतात. यावरून लोकांत धनच पुरुषास बंधुरूप आहे असे सिद्ध होतें. ॥ ३२५ ॥

प्रायेण धनिनामेव धनलोभो निरंतरम् ॥ यच्च को-
टिह्योपेतं लक्षं प्रार्थयते धनुः ॥ ३२६ ॥

अर्थ—धनिक लोकांसच प्रायः निरंतर धनलोभ असतो. यांस उदाहरण असे कीं, जें धनुष्य दोन कोटींनीं संपन्न असतें तथापि तें लक्षाविषयीं प्रार्थना करितें. ह्मणजे ज्या धनुष्याला दोन प्रत्यंचा (दोन्या) असतात त्याला लक्ष (नेम मारण्यास एखादी वस्तु) लागतें. ॥ ३२६ ॥

गुणैरुत्तंगतां याति नोच्चैरासनसंस्थितः ॥ प्रासा-
दशिखरारूढः काकः किं गरुडायते ॥ ३२७ ॥

अर्थ—कोणी पुरुष गुणांनीं श्रेष्ठत्वास प्राप्त होतो परंतु गुण नसून उच्च आसनावर बसला तरी श्रेष्ठत्व पावत नाही, याचा अनुभव असा कीं,

काक पक्षी देवालय्याच्या शिखरावर बसला तरी तो गरुडासारखा पूज्य होतो काय? नाही. ॥ ३२७ ॥

गुणेषु क्रियतां यत्नः किमाटोपैः प्रयोजनम् ॥ वि-
क्रीयंते न घंटाभिः गावःक्षीरविवर्जिताः ॥ ३२८ ॥

अर्थ—पुरुषांनी गुणसंपादनाविषयी यत्न अवश्य करावा. व्यर्थ खटा-
टोपाचे प्रयोजन काय? यास दृष्टांत-दुग्धरहित गायी असल्या तर त्या
केवळ घंटांच्या शोभेने विकल्या जातात कां? नाहीत. ॥ ३२८ ॥

किंशुके शुक मा तिष्ठ चिरकालफलेच्छयां ॥
बाह्यरंगप्रसंगेन के के नानेन वंचिताः ॥ ३२९ ॥

अर्थ.—हे शुका, (राघु) तू बहुकालपर्यंत फलप्राप्तीच्या इच्छेने पलाश
वृक्षावर बसू नको. कारण, बाह्यरंगाच्या प्रसंगेकरून या वृक्षांने कोणा
कोणाची वंचना केली नाही? तर सर्वांलाही फसविले. ॥ ३२९ ॥

सुमुखोपि सुवृत्तोपि सन्मार्गे पतितोपि च ॥ म-
हतां पादलग्नोपि व्यथयत्येव कंटकः ॥ ३३० ॥

अर्थ.—कंटक (कांटा) उत्तम मुखाने युक्त जरी आहे व चांगला वर्तू-
लाकृति असून उत्कृष्ट मार्गात जरी पडलेला असला, आणि यद्यपि मोठ्या-
च्या पायास लागला, तथापि तो जसा व्यथाच देतो, तसा दुर्जन सुंदर-मुख
युक्त, सदाचारी, सन्मार्गात वर्तणारा व महात्म्याच्या पायां पडणारा असा
जरी असला, तरी तो दुःखदायकच जाणावा. ॥ ३३० ॥

त्यक्त्वापि निजप्राणान् परहितविघ्नं खलः करो
त्येव ॥ कवले पतिता सद्यो वमयति मक्षिकान्नभो-
क्तारम् ॥ ३३१ ॥

अर्थ.—दुर्जन स्वप्राणांचाहि त्याग करून परहितास विघ्न करतोच. यास

दृष्टांत असा कीं, ग्रासांत पडलेली मक्षिका जशी अन्न मक्षण करणारास तात्काळ ओकविते तद्वत्. ॥ ३३१ ॥

संत्यज्य शूर्पवद्दोषान् गुणान् गृण्हाति पंडितः ॥

दोषग्राही गुणत्यागी पल्लोल इव दुर्जनः ॥ ३३२ ॥

अर्थ.—पंडित शूर्पा (सूय) प्रमाणे दोषांचा त्याग करून गुण ग्रहण करितो; आणि दुर्जन स्वभावाने पल्लोला (चाळणी) सारखा असल्यामुळे तो गुणांचा त्याग करून दोष ग्रहण करतो. ॥ ३३२ ॥

अकस्मादेव कुप्यंति प्रसीदंत्यनिमित्ततः ॥ शील-

मेतदसाधूनामभ्रं पारिप्लवं यथा ॥ ३३३ ॥

अर्थ.—अकस्मात् क्रुद्ध होतात व विनाकारण प्रसन्न होतात, हे दुर्जना-नांचे शील (स्वभाव) अभ्रसारखे चंचल असते. ॥ ३३३ ॥

अरण्यं सारंगैर्गिरिकुहरगर्भाश्च हरिभिर्दिशो दि-

ङ्मातंगैः सलिलमुषितं पंकजवनैः ॥ प्रियाचक्षु-

र्मध्यस्तनवदनसौंदर्यविजितैः, सतां माने म्लाने

मरणमथवा दूरगमनम् ॥ ३३४ ॥

अर्थ.—स्त्रियांचे नेत्र, कटी, स्तन व मुख यां संबंधी सौंदर्याने पराजित झालेल्या हरिणादिकांनीं अरण्यादिक सेवन केले तें असें कीं, त्यांच्या नेत्र शोभेने हरिण, कटिशोभेने पराजित सिंहांनीं पर्वतगुहांत गमन केले. स्तनसौंदर्याने पराभव पावलेल्या दिग्गजांनीं दिशांच्या अंतीं गमन केले व मुखसौंदर्याने पराभूत झालेल्या कमलसमुदायांनीं उदकांत प्रवेश केला. कारण मोठ्यांचा मानभंग झाला असतां त्यांस मरण अथवा दूरगमन हीं प्राप्त करून घ्यावीं लागतात, ॥ ३३४ ॥

गुरोरधीताखिलवैद्यविद्यः पीयूषपाणिः कुशलः

क्रियासु ॥ गतस्पृहो धैर्यधरः कृपालुः शुद्धोऽधि-
कारी भिषगीदृशः स्यात् ॥ ३३५ ॥

अर्थ.—गुरुपासून सकल वैद्यविद्याध्ययन केलेला असून, अमृतहस्ती, औषधादि क्रियांत कुशल, निस्पृह, धैर्य धारण करणारा, कृपालु, पवित्र व अधिकारी असा वद्यै असावा. ॥ ३३५ ॥

यथा वृष्टिः समुद्रेषु भुक्तस्योपरि भोजनम् ॥ एवं
प्रीतिः स्वलैः सार्धमुत्पन्नाप्यवसीदति ॥ ३३६ ॥

अर्थ.—समुद्रांत जशी पर्जन्यवृष्टि, भोजन केल्यावर जसे भोजन, तशी दुर्जनाबरोबर मैत्री उत्पन्न झाली तरी ती नाश पावते. ॥ ३३६ ॥

यशो यस्माद्भस्मीभवति वनवन्हेरिव वनं, निर्दानं
दुःखानां यदवनिरुहाणामिव जलम् ॥ न यत्र स्या-
च्छाया तप इव तपःसंयमकथा, कथं चित्तन्मिथ्या
वचनमभिधत्ते न मतिमान् ॥ ३३७ ॥

अर्थ.—दावाग्रीपासून दग्ध होणाऱ्या वनासारखे यश ज्याच्या यो-
गाने नाश पावत असून जे दुःखांचे मूळकारण आणि जे वृक्षांच्या नाश्या-
स जलासमान आहे, त्याचप्रमाणे उन्हांतील छायेसारखी ज्याच्या
ठिकाणी तप व संयम यांची वार्ताही नसते, असे जे असत्य भाषण ते बुद्धि-
मान् कदापि करित नाही. ॥ ३३७ ॥

कामान् दुग्धै विप्रकर्षत्यलक्ष्मीं कीर्तिं सूते दुष्क-
तं या हिनस्ति ॥ तां चाप्येतां मातरं मंगलानां धे-
नुं धीराः सूनृतां वाचमाहुः ॥ ३३८ ॥

अर्थ.—जी वाणी सर्व मनोरथ पूर्ण करणारी असून अलक्ष्मीला (अवदसा) दूर करिते, कीर्ति उत्पन्न करून दुष्कर्माचा नाश करिते, आणि ती सर्व मंगलांची माता आहे यास्तव ज्ञानसंपन्न पुरुष या सत्य वाणीला कामधेनु ह्मणतात. ॥ ३३८ ॥

गानाब्धेस्तु परं पारं नोपेयाय सरस्वती ॥ अंतो

निमज्जनभयात् तुंबीं वहति वक्षसि ॥ ३३९ ॥

अर्थ—सरस्वती गायन समुद्राच्या परतीरास प्राप्त झाली नाही, अतएव त्या समुद्रांत बुडण्याच्या भयामुळे तिने वक्षस्थळावर तुंबीफल धारण केलें, आणि बुडण्याच्या भीतीस्तव भोवण्याचा आश्रय करणें लोकांतही प्रसिद्ध आहे. ॥ ३३९ ॥

या कर्षति निजयोगादंतर्गतजीविनानि सरसानाम्

॥ वाणी सैव गुणवती घटीव यद्वा वधूटीव ॥ ३४० ॥

अर्थ—दोरी बांधलेली घागर जशी कूपादिकांतील उदक वर काढिते, किंवा प्रौढत्वादि गुणयुक्त तरुण स्त्री आपल्या योगानें जशी रसिक पुरुषांच्या हृदयत जीवनाचें आकर्षण करिते, तशी जी वाणी आपल्या योगेंकरून रसिक जनांची अंतःकरणें आकर्षण करिते तीच वाणी उत्तम गुणयुक्त जाणावी ॥ ३४० ॥

इयत्यामपि सामग्र्यां सुकृतं न कृतं त्वया ॥ इतीव कु-

पितो दंतानंतकः पातयत्यलम् ॥ ३४१ ॥

अर्थ—पूर्व वयांत इंद्रियादिक इतकी सर्व सामग्री अनुकूल असूनही तूं सुकृत केलें नाहीस या कारणानेंच काय अत्यंत क्रुद्ध झालेला यम दंत पाडतो. ॥ ३४१ ॥

गात्रं संकुचितं गतिर्विगलिता भ्रष्टा च दंतावलिर्द-

ष्टिर्नश्यति वर्धते बधिरता वक्त्रं च लालायते ॥ वा-

क्यं नाद्रियते च बांधवजनैर्भार्या न शुश्रूषते, हा क-
 १४ १५ १३ १६ १७ १८ २५ २४
 २३ २२ १९ २० २१
 ष्टं पुरुषस्य जीर्णावयसः पुत्रोप्यमित्रायते ॥ ३४२ ॥

अर्थ—जरा प्राप्त झाली असतां अवयव आकुंचित होऊन गति विगलित होते, दंतपंक्ति पडते, अवलोकन-शक्ति नाश पावते, बधिरत्व (बहिरेपणा) वाढतो, मुख लाळने व्याप्त होते, बांधवजन पूर्ववत् वचनाचा आदर करीत नाहीत, भार्या सेवा करीत नाही, व पुत्रही शत्रूसारखा वर्तू लागतो; तस्मात् जराग्रस्त वयाच्या पुरुषाचें दुःख परम खेदास्पद आहे. ॥ ३४२ ॥

अशनं मे वसनं मे जाया मे बंधुवर्गो मे ॥ इति मे
 १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
 मे कुर्वाणं कालवृको हंति पुरुषाजम् ॥ ३४३ ॥

अर्थ—भोजन माझे, वस्त्र माझे, स्त्री माझी व बंधुवर्ग (माझे) असे प्रत्येक विषयाविषयीं मे मे शब्दाचें उच्चारण करणाऱ्या पुरुष रूपी बोकडास कालरूपी लांडगा मारतो. ॥ ३४३ ॥

अप्सु प्लवते पाषाणाः मानुषा घंति राक्षसान् ॥ क-
 ७ ८ ९ १० ११ १२ १३
 पयः कर्म कुर्वति कालस्य कुटिला गतिः ३४४ ॥

अर्थ—रामावतारा पाषाण उदकांत तरले, राम लक्ष्मण हे मनुष्यांत जन्मले असून त्यांनीं राक्षसांस मारिले आणि वानरांनीं युद्धकर्म केले तस्मात् कालाची गति विचित्र आहे. ॥ ३४४ ॥

क्षमा बलमशक्तानां शक्तानां भूषणं क्षमा ॥ क्ष-
 २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३
 मा वशीकृतिर्लोके क्षमया किं न सिध्यति ॥ ३४५ ॥

अर्थ—अशक्त पुरुषांस क्षमाच बल आहे, आणि शक्तांस क्षमा भूषणरूप आहे; क्षमा लोकांत सर्वांस वश करित्ये, व क्षमेनें काय सिद्ध होत नाही ! सर्व साध्य आहे. ॥ ३४५ ॥

नास्ति क्षुधासमं दुःखं नास्ति रोगः क्षुधासमः ॥
 ४ १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३
 नास्त्याहारसमं सौख्यं नास्ति क्रोधसमो रिपुः ३४६

अर्थ—क्षुधेसमान दुःख नाही, क्षुधेसारखा रोग नाही, आहारासम सौ-
ख्य नाही व क्रोधासारखा शत्रु नाही. ॥ ३४६ ॥

परोपदेशो पांडित्यं सर्वेषां सुकरं नृणाम् ॥ धर्मे स्वयं-
मनुष्ठानं कस्य चित् सुमहात्मनः ॥ ३४७ ॥

अर्थ—परोपदेशाविषयीं पांडित्य करणें सर्व मनुष्यांस सुलभ आहे. परंतु
स्वतः धर्मानें आचरण घडणें हें एकाद्या अतिशयित महात्म्यासच घडतें.
व तें घडणें फार दुर्घट आहे. ॥ ३४७ ॥

उपचरितव्याः संतो यद्यपि कथयन्ति नैकमुदपेशम् ॥

यास्तेषां स्वैरकथास्ता एव भवन्ति शास्त्राणि ॥ ३४८ ॥

अर्थ—जरी साधूंनीं कांहीं एक उपदेश केला नाही, तरी त्यांची सेवा कः
रीत असावी; कारण त्यांच्या ज्या स्वच्छंद गोष्टी चालतात त्याच इतरांस
शास्त्ररूप असतात. ॥ ३४८ ॥

मनसि वचसि काये पुण्यपीयूषपूर्णास्त्रिभुवन-

मुपकारश्रेणिभिः प्रीणयंतः ॥ परगुणपरमा-

णन् पर्वतीकृत्य नित्यं, निजत्पदि विकसंतः संति

संतः कियंतः ॥ ३४९ ॥

अर्थ—मन, वाणी व देह यांत पुण्यरूप अमृतानें पूर्ण असून त्रिभुवनांती-
ल प्राणिमात्रांवर सहस्रावधि उपकार करून संतुष्ट करणारे आणि पर-
कीय गुणांचे परमाणूस पर्वतासारखें महत्व देऊन सर्वदा स्वकीय अंतःकर-
णांत आनंद पावणारे असे साधु किती आहेत? तर फारच थोडे आहेत. ३४९

किं तेन हेमगिरिणा रजताद्रिणा वा यत्र श्रितांश्च

तरवस्तरवस्त एव ॥ मन्यामहे मलयमेव यदाश्र-

येण कंकोलनिवकुटजा अपि चंदनाः स्युः ॥३५०॥

अर्थ—सुवर्णपर्वत मेरु किंवा रजतपर्वत हिमालय यांचा काय उपयोग आहे, कारण त्यांवरील वृक्ष केवळ वृक्षत्वानेच राहिले आहेत, आणि कंकोळ, निव व कुटज (कुडा) इत्यादिक सर्व वृक्ष ज्याच्या आश्रयाने चंदन होतात. अशा मलयपर्वतासच आह्मी श्रेष्ठत्व देतो व ते देणे योग्यच आहे ॥ ३५० ॥

आपत्स्वेव हि महतां शक्तिरभिव्यज्यते न संपत्सु ॥

अगुरोस्तथा न गंधो घ्राणेऽस्ति यथाग्निपतितस्य ३५१

अर्थ—महात्म्यांची शक्ति विपत्तीतच जशी प्रगट होते तशी संपत्तीत प्रगट होत नाही. यास दृष्टांत अग्नीत पडलेल्या अगरुनामक चंदनाचे अवघ्राण (वास घेणे) केलें असतां जसा सुगंध येतो, तसा त्याचे साक्षात् अवघ्राण केळें तरी येत नाही ॥ ३५१ ॥

हृदयानि सतामेव कठिनानीति मे मतिः ॥ ख-

लवाग्विशिखैस्तीक्ष्णैर्भिद्यन्ते न मनाग् यतः ॥३५२॥

अर्थ—साधूंची अंतःकरणे कठिण आहेत अशी माझी बुद्धि आहे; कारण- तीं तीक्ष्ण अशा दुर्जनांच्या वाग्वाणांनी किंचित्ही विदारण पावत नाहीत ॥ ३५२ ॥

अंजलिस्थानि पुष्पाणि वासयन्ति करद्वयम् ॥ अहो

सुमनसां प्रीतिर्वामदक्षिणयोः समा ॥ ३५३ ॥

अर्थ—अंजळीतील पुष्पे दोन्ही हस्तांस सुगंधयुक्त करितात. यावरून असे सिद्ध होते कीं, सुमनसांची प्रीति वाम व दक्षिण या दोनी करांवर समा- नच असते हें महदाश्चर्य आहे ॥ ३५३ ॥

कुंभः परिमितमंभः पिबत्यसौ कुंभसंभवोभौ-

धिम् ॥ अतिरिच्यते सुजन्मा कश्चिज्जनकान्निजे-
न चरितेन ॥ ३५४ ॥

अर्थ—कुंभ आपल्या अवकाशाप्रमाणें परिमित उदक ग्रहण करतो, आणि कुंभापासून जन्मलेल्या अगस्त्य मुनीने समुद्रार्चे प्राशन केलें, यावरून असे सिद्ध झालें कीं, कोणी एकादा उत्तम जन्मलेला पुरुष आपल्या चरित्रानें पित्यापेक्षां अधिक होतो. ॥ ३५४ ॥

तुंगासनास्तुंगतराः समर्था मनोरथान् पूरयितुं
न नीचाः ॥ धाराधरा एव धराधराणां निदाघदाहं
शमितुं न नद्यः ॥ ३५५ ॥

अर्थ.—उंच आसनावर आरूढ असून स्वतःही अतिश्रेष्ठ असे जे पुरुष तेच मनोरथ पूर्ण करण्याविषयीं समर्थ असतात; परंतु नीच त्याविषयीं समर्थ होत नाहीत. यास दृष्टांत पर्वतावरील उष्ण कालसंबंधी दावाग्रीचा दाह शांत करण्याविषयीं मेघच समर्थ आहेत. नद्या नाहीत. ॥ ३५५ ॥

यथा धेनुसहस्रेषु वत्सो विंदति मातरम् ॥ तथा पूर्वकृतं कर्म कर्तारमनुगच्छति ॥ ३५६ ॥

अर्थ.—वत्स जसा अनेक सहस्र गार्यांत स्वमातेलाच ओळखून तिजकडे जातो तद्वत् पूर्वकृत कर्म आपल्या कर्त्याला अनुलक्षून जाते. ॥ ३५६ ॥

नैवाकृतिः फलति नैव कुलं न शीलं, विद्याऽपि नैव
न च यत्नकृताऽपि सेवा ॥ भाग्यानि पूर्वतपसा कि
ल संचितानि, काले फलंति पुरुषस्य यथैव वृक्षाः

॥ ३५७ ॥

अर्थ.—आकृति फलद्रूप होत नाहीच, कुल नाहीच, शील नाही, विद्याही नाहीच व त्याचप्रमाणें प्रयत्नानें केलेली सेवाही नाही. तर वृक्षासारखाच

पूर्वतपाने संचित झालेलीं भाग्ये पुरुषास भोगकालीं निश्चयेंकरून फलद्रूप
होतात ॥ ३५७ ॥

अहो प्रकृतिसादृश्यं श्लेष्मणो दुर्जनस्य च ॥ मधुरैः

कौपमायाति कटुकेनैव श्याम्यति ॥ ३५८ ॥

अर्थ.—कफ व दुर्जन यांचा स्वभाव समान हें आश्चर्य आहे. ते हें कीं, कफ
मधुर पदार्थांनीं प्रकुपित हातो व दुर्जन मधुर भाषणांनीं क्रुद्ध होतो, आणि
कफ कटु औषधांनींच उपशम पावतो व दुर्जन कटु भाषणांनींच उपशम
पावतो. ॥ ३५८ ॥

पिशुनत्वमेव विद्या परदूषणमेव भूषणं येषां ॥

परदुःखमेव सौख्यं शिव शिव ते केन वेधसा सू-

ष्टा : ॥ ३५९ ॥

अर्थ—दुर्जनपणाच विद्या, परांस दूषण लावणें हेंच भूषण, परदुःखच सौख्य,
असें ज्यास इष्ट असतें, ते दुष्ट हे शिव शिव कोणत्या ब्रह्मदेवांनं उत्पन्न
केले आहेत न कळे. ॥ ३५९ ॥

रोहणं सूक्तिरत्नानां वंदे वंदं विपश्चिताम् ॥ यन्मध्ये

पतितो नीचः काचोप्युच्चैर्महीयते ॥ ३६० ॥

अर्थ—उत्तम भाषणरूप रत्नांचें उत्पत्तिस्थानभूत अशा विद्वज्जनांच्या
समुदायास मी नमस्कार करितों; कारण ज्यांमध्ये पडलेला काचेसारखाही निच
पुरुष उत्तम पूज्य होतो ॥ ३६० ॥

शास्त्रोपस्कृतशब्दसुंदरगिरः

शिष्यप्रदेयागमा

विख्याताः कवयो वसन्ति विषये यस्य प्रभोर्नि-

र्धनाः ॥ तज्जाड्यं वसुधाधिपस्य कवयो त्वर्थं विना-

^{१६} ^{१७} ^{२३} ^{२४} ^{२२} ^{२५} ^{१९} ^{१८}
 पीश्वराः, कुत्स्याः स्युः कुपरीक्षका न मणयो यैर्घ-
^{२०} ^{२१}
 तः पातिता : ॥ ३६१ ॥

अर्थ—व्याकरणशास्त्र संस्कारानें शुद्ध झालेल्या शब्दांनीं ज्यांची वाणी संस्कृत झाली आहे व ज्यांचीं शास्त्रें शिष्यांस अध्ययनद्वारा देण्याविषयीं सिद्ध आहेत असे प्रख्यात पंडित ज्या राजाच्या देशांत निर्धन स्थितींत वास करतात, तें मूर्खत्व त्या राजाचें समजावें; कारण ते कवि द्रव्यावांचून ही स्वयमेव समर्थ आहेत. परंतु ते राजे मात्र लोकनिंदेस पात्र होतात. यास दृष्टांत-जे हिरे इत्यादिक रत्नांची खरी योग्यता न जाणतां त्यांची भलतीच किंमत करितात ते परीक्षक निंदास्पद होतात. रत्नाला कोणीही नांव ठेवित नार्हता ॥ ३६१ ॥

^३ ^४ ^५ ^६ ^१ ^२ ^७
 दुर्जनं सुजनं कर्तुं नोपकारशतैरपि ॥ अपानं

^८ ^९ ^{१०} ^{११} ^{१२}
 मृत्सहस्रेण धौतं चास्यं कथं भवेत् ॥ ३६२ ॥

अर्थ—दुर्जनावर शेंकडो उपाय करून म्हटलें कीं, याला सौजन्य देऊं परंतु हें कोणाच्याही हातून व्हावयाचें नार्हीं. यास दृष्टांत अपानद्वार (गुद-स्थान) मृत्तिकेनें हजारोदां धुतलें तरी तें मुख कसें होईल? होणार नार्हीं हें निश्चित आहे ॥ ३६२ ॥

^२ ^४ ^३ ^१ ^५
 भग्नकुंभशकलेन वैमलं बालकस्य जननी व्यपो-

^६ ^७ ^९ ^{१०}
 हति ॥ तद्दोषवदनेन दुर्जनो मातृतः शतगुणा-

^{११}
 धिको भवेत् ॥ ३६३ ॥

अर्थ—जननी फुटलेल्या कुंभाच्या तुकड्यांनीं बालकाचा मल दूर टाकिते, तद्वत् दुर्जन ओंठ व मुख यांनीं उच्चारणद्वारा सज्जनांचे दोष दूर करतो, यास्तव तो मातेपेक्षां शतगुणित अधिक होतो. ॥ ३६३ ॥

^५ ^३ ^४ ^७ ^६ ^२ ^१
 अप्यात्मनो विनाशं गणयति न खलः परव्यसन-

दृष्टः ॥ प्रायो मस्तकनाशे समरमुखे नृत्यति कबंध-

धः ॥ ३६४ ॥

अर्थ.—परदुःखानें हर्ष पावणारा दुर्जन आपला विशेष नाश झाला तरी त्याची गणना करीत नाही. यास दृष्टांत कबंध (धड) आपल्या मस्तकाचा नाश झाला तरी युद्ध भूमीवर बहुत वीरांचा नाश झाला असता प्रायशः नृत्य करतो. ॥ ३६४ ॥

जलनिधौ जननं धवलं वपुर्मुरारिपोरपि पाणि-
तले स्थितिः ॥ इति समस्तगुणान्वित शंख भोः
कुटिलता तदये न निवारिता ॥ ३६५ ॥

अर्थ—हे शंखा, तुझी उत्पत्ति समुद्रापासून व शरीर शुभ्र असून मुरारीच्या तळहातांत सर्वदां वासही आहे, अशा सर्व गुणांनी युक्त आहेस. तथापि आपल्या तदयावरील वक्रता दूर केली नाहीस. तस्मात् महदाश्चर्य आहे. ॥ ३६५ ॥

यद्यपि दैवाल्लब्धा कस्तुरी भूमिरत्र भूरितरम् ॥ नेयां
किमसौ तदपि हि शौचार्थं जानता पुंसां ॥ ३६६ ॥

अर्थ—जरी या लोकीं मोठी कस्तुरीची जमीन सांपडली तरी जाणत्या पुरुषानें ती कस्तुरी शौचार्थं न्यावी काय? न न्यावी हेंच योग्य. ॥ ३६६ ॥

स्वयं महेशः श्वशुरो नगेशः सर्वा धनेशस्तनयो ग-
णेशः ॥ तथापि भिक्षाटनमेव शंभोर्बलीयसी के-
वलमीश्वरेच्छा ॥ ३६७ ॥

अर्थ—स्वतः महान्, ईश्वर, श्वशुर हिमालय, मित्र कुबेर, पुत्र गणपती, असे असूनही शंभूला भिक्षाटनच प्राप्त झालें आहे, तस्मात् केवल ईश्वरेच्छाच अतिवलिष्ठ हेंच खरें. ॥ ३६७ ॥